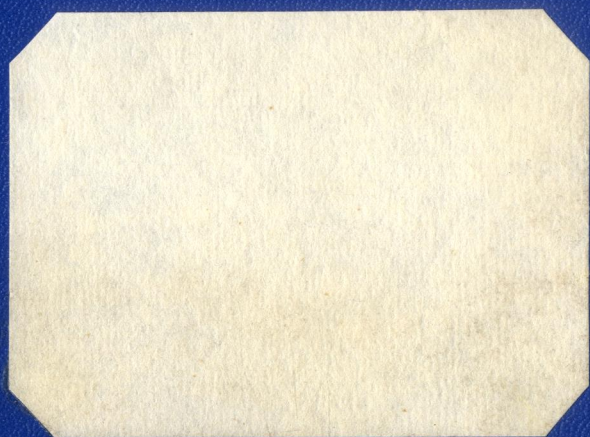

ІВАН ФРАНКО
ВЕЛИКИЙ
ШОМ

166

Павло

Ковачук.

I
B-273

И 34125

06
ІВАН ФРАНКО

ВЕЛИКИЙ ШУМ

ПОВІСТЬ.

ТРЕТЄ ВИДАННЯ.

ЛЬВІВ—КИЇВ, 1923.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Всі права застережені.

121 Ф

Львівська бібліотека
№ 121 Ф

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И- 34125

НАКЛАДОМ
КРАЄВОГО СОЮЗА КРЕДИТОВОГО У ЛЬВОВІ.

1923
B-2731
Ф

I.

Іде, гуде великий шум! Великий шум, зелений шум! Під його подихом стогне могутній Діл, гнуться мало що не до землі стрункі, білі берези, на долині тріщать старі дуби, скриплять і стогнуть осики, заводячи свій жалкий лемент. День і ніч, тиждень за тижнем реве той шум над Підгір'ям; як почало о Різдві, то отсе вже минув і Великдень, а шум хоч би на хвиличку втих. Рве стріхи на хатах, перевертає обороти, розносить соломку зі stodіл, валить плоти та ліси, свистить у верхівлях дерев і не дає їм покритися листом, реве та виє між крутими берегами річок, кидаючи довкола глину і каміння мов зморвлений бугай. Зимом багато людей закопав у снігах, весною боровся з повіню, що від наглої відлиги валами скотилася з гір і покрила долини, затопила поля, брала з собою хати, руйнувала цілі села. Від коли люде затирили, не було таких вітрів і такої повені і такої негоди, як та, що нею почався 1850 рік. Люде глухли від ненастанного шуму, гнулися з привички, йдучи по вулиці, бо вітер рвав поли, валив з ніг, а дітьми як галушками катуляв по дорозі. Страх ударив по селах. Кинулися орати — всю пухку землю вітер рве і несе Бог знає куди. Рве аж до твердої, суцільної глинки; що виорав, те на пару літ лишається неродючою пустелею. Чи кара божя? Чи доведеться загинати? Сніги, повені і отсей страшний, ненастанний, непереможний вітер!

Але бо й по селах, по хатах, по церквах і коршмах, по душі народу йде шум не лекший, як отсей шум розпа-

лілої природи. Метуться села, скрізь ідуть суперечки, сварки і лайки, залягає в душах якась глуха ненависть, вибухають як ракети дикі погрози і лунають від села до села. Недавно знесена панщина як недорізаний труп ворухнеться і наповняє серця жахом. Як великі, темносині гусільниці повзуть по болотистих дорогах довгі швадрони ляндредрагонів, повзуть звільна на захляпаних, задиханих конях від села до села, три, чотири рази до року, весною, в косовицю, в жнива, в копання картофелів та збирання кукурузи, і скрізь по селах, куди вони пройдуть, крізь шум вітру чути свист канчуків, лемент жінок, прокляття чоловіків: се ляндредрагони на просьбу панів силою та канчуками гонять селян на панські лани до роботи. Не за дармо, за нужденну плату, але селянські душі затверділи, не хочуть без канчука йти на панське поле. „Досить воно насалалося нашого поту і наших сліз, — кричать під канчуками. — Нехай собі роблять самі! Нехай подавляться тим, що надрали з нас, а ми не підемо більше робити їм. Хоч би нам гинути на своїх частках, а від них зарібку не хочемо!“ — Так лементує хлопське завзяття. Та все таки язик ляндредрагонських канчуків в голосніший, і хоч серед сліз, серед проклонів, серед свисту канчуків, а робота в тих роках по скасуванню панщини таки робилася. Ліниво, мляво, але мусіла робитися. Така була воля уряду. А в народній душі шуміло, ревло та клекотіло не згірше, як в ошалілій природі.

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати до шнуру збудовані біля гостинця тонуть у грушових та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає як ряд букетів розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно пома-

льованою банею, що виглядає як червона шапка моримухи на білих стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого, розкішного саду стоїть попівська резиденція — старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву — се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Діла аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою. А по другім боці річки за долиною здіймається друга, висока гора, покрита темнозеленим смерековим лісом, а де вона кінчиться і не уривається стіною, там на косогорі, високо над селом розкинувся двірський сад обведений живоплотом, а посеред нього двір, невеличкий поверховий будинок з червоно помальованими стінами, весь обсаджений виноградом, що закриває стіни аж до високих партерових вікон, немов би густа зелень роззявлювала якусь могутню пащу, щоб проковтнути ту червону надбудівлю з блискучими вікнами і зелено помальованим бляшаним дахом.

Як би не той холодний вітер, що реве над селом, валить вікові дерева в лісі — в часі недавньої розталі їх звалилося багато тисяч пнів, що тепер лежать у лісі сірими купами мов вояки по великій битві, — і як би не те, що рівночасно кипить і клекотить у тім селі і в дворі і на клібані (так звуть у селі попівську резиденцію), — то село Грушатичі можна би вважати земним раєм, розкішним закутком нашого Підгір'я. Положене в плодючій долині, з трьох сторін обведене не дуже високими горами, що опираючися о могутню стіну Діла від заходу, з двох боків, на північ і на захід, обхопили село широким амфітеатром, мов велетенською зеленою підковою, воно тепер тулиться в своїх садках, що задля спізненої весни тільки що покрилися сріблястими бруньками, підперезане двома довгими поясами лоз і вілх, що простяглися мов два рівно утяті вали вже густої, інтензивної зелені, а довкола нього широкі, підмоклі луки аж до стіп гір зажовтілися корчами

лоташу як одноцільний жовтий килим, де-де покряний рядами верб, кущами тернини, що цвіте білим молоком, або здоровими купами жовтілі, свидового пруття, калини та ліщини, що купчаться біля закрутів річки. А над селом вискалюється з зелені червоний двір, мов сердите, кровю набігле лице, і немов на перекір йому на другім боці впирається в зелень червона моримуха — здорова церковна баня, а зпоза неї якось хитро і несміло зиркають стіни клібані. А довкола селянські хати з пошарпаними вітром стріхами, із пообвалюваними плотами та парканами, з маленькими підсліпуватими вікнами і з великим, у глибині душ людських захованим стражданням, з невпинною боротьбою між надією й розпукою.

Провідна неділя. Сонце почало вже хилитися на західну половину неба, а в грушатицькій коршмі народу як набито. Коршма простора, панщизняна; за часів панщини се було обовязкове місце всіх селянських сходин, не менше як церква. Шинківня простора, а сіни ще ширші, лише по кутах затіснені трохи великими бочками горівки. І скрізь повно людей, скрізь тиск і товквітня, ще й на дворі, довкола коршми, попід вікнами, на колодках та деревляних обрізках стоять люде, старі й молоді, чоловіки й жінки, хлопці й дівчата, тиснуться, пищать, зазирають до середини, не дбають про те, що холодний стоковий вітер аж землю рве зпід ніг і що хвиля то у того, то в сеї, що стоять із краю, закидає кожухи та спідниці на голову, здирає шапки та хустки, мов собака торгає запаски та рукави. Заціплюють зуби з холоду, отулюються чим хто може, втискаються в тиск і простягають шиї, вирячують очі і насторожують вуха, щоб хоч що трохи почути з того, що говориться в коршмі, в широкий шинківні. Бож не для п'ятики вони зібралися тут сьогодні. Певно, бородатий Юдка рад їх зборови; сам він і його сини Сруль та Абрумко знай ляскають патинками, мов слижі в хворості звиваються, прошмигаючи поміж людей, та набирають нові і чим раз

нові лівари та конви горівки, щоб заспокоїти прагнущих та розпалених Грушатичан. Але Грушатичане ледви зиркають на Жидів, не звертають на них уваги, хіба декотрий потручений Жидом обернеться, плюне та кликне:

— Тьфу, щезай бідо!

А всіх увага звернена там, до того кута, де сидить старшина громадська, де гомонять голоси, ведуться розмови виголошувані майже криком, підіймаються кулаки та ригаються лайки й прокляття.

— Цитьте! Цитьте! Війт говорить!

— Що він має говорити? Панський підлизень!

— Не хочемо слухати! Війта не хочемо слухати. Він нас дурить!

— Цитьте бо! Не можна без того. Нехай скаже, що має сказати.

На хвилю втихає. Біля стола метушня. На стіл вискакує підсадкуватий, червонолиций чоловік, увесь уже спотілий, розгорячений, і кричить.

— Ідете завтра на панський лан?

— Ні, ні, не йдемо! Нехай він западеться! Досить ми на нього ходили. Не хочемо! Не хочемо! — заревли нараз усі голоси в коршмі й за коршмою, аж вікна забреніли і ціла коршма немов затряслася. А деякі голоси ззаду додавали:

— Буком війта! Буком панського підлизу! Нехай не сміє нам і згадувати про се!

— Буком його! — риплять голоси знадвору. — Тягніть зі стола! Не хочемо слухати.

І сотки рук, судорожно зціпляючись і немов торгаючи здалека війтові поли, простягаються зі стиску до гори, бо їм нікуди инде протягнутися. Але війт мов підсадкуватий британ стоїть твердо на своїх лапах; такими криками його не залякаєш.

— Панове громадо! — реве він на все горло, так що

заглушує загальний гомін. — Послухайте хвилю. Яж вам іще нічого не сказав. Ще не знаєте, що хочу сказати.

— Кажи, кажи!

— Пан дає по два сороківці за день орання.

— Нехай давиться ними! Не діжде! Не підемо.

— А по три хочете?

— Не хочемо, не хочемо. І чотири не хочемо про пана

— Пан казав, що ще нині вночі вишле штафету до ляндсдрагонів.

— Нехай шле й до дідьчої матері! Робити йому не підемо.

— Весна припізнилася. У нього ще й скиби не орано.

— І в нас не орано. Але нема панщини! Нема панщини! Нехай оре зубами, нехай дре землю ніхтями!

— Панове громадо, завтра скоро світ прийдуть ляндсдрагони.

— Нехай їдуть. Ми вже бачили їх. Знаємо їх! — ревла громада.

— І буде те, що торік було.

— Нехай буде. Нехай буде що хоче, а ми добровільно на панські лани не підемо робити.

— Го, го, знаємо, чим то пахне! Зараз пани до цісаря побіжать і скажуть: „Ади, хлопи самі добровільно йдуть до нас на роботу, а ти панщину скасував. Верни панщину, бо ті люде звикли до неї. Їм найліпше з нею, а як її скасовано, то вони бунтувалися“.

Ті слова вимовив Яць Коваль, ставши на ослоні між вікнами. Се був знаний уже, а проте влучний аргумент у панщизняних дебатах, які велися отсе вже два роки в Грушатичах. Усі мужики ахнули в один голос.

— А правда! Свята правда! Чуєте, люде? Чуєш, війте? На що нас ведеш? До чого нас намовляєш?

— Але, панове громадо, — кричав війт, — хібаж я вас веду на панський лан? Хіба вас намовляю на щось лихе? Яж вас лише запитую. Пан мені казав запитати вас

— і питаю. Не хочете, ваша річ. Яж вас не буду намовляти, тай ви не діти, щоб датися мені на підмову.

— Добре, добре! Так же й говори! — почулися голоси одобрення з тих самих кутів, відки перед хвилию ревли окрики обурення і простягалися руки до шарпання та затиснені кулаки.

— Та я того... Я не маю вам що більше говорити, — сказав війт і похилився, щоб злізти зі стола.

— Як-то не маєш? — скрикнув Яць Коваль, усе ще стоячи на ослоні. — То ми лиш того зібралися нині?

— Я зробив лиш те, що пан наказав. Маю вашу відповідь і занесу її панови.

— Та гов бо, війте, — знов крикнув Яць Коваль, — та чекай! Коли ти з нами не маєш що говорити, то ми маємо з тобою.

Війт якось ні в сих, ні в тих покрутився на столі, обводячи очима громаду, над якою тепер залягла хвилева мовчанка.

— Хто має що мені говорити, нехай говорить.

— Віддай папері! — загукали голоси.

— Які папері?

— Наші, громадські. Інвентарі, йосифінські інвентарі!

— Я ніяких ваших паперів не маю, — відповів війт якось несміло.

— Як-то не маєш? Як то не маєш? А де подів?

— Продав панови наші папері? Наші інвентарі, наші потвердження, наші декрети і привілеї? Говори! Признавайся, бо не вийдеш відси живий! Говори!

Знов почався страшенний репет у коршмі і довкола коршми і знов затріщала коршма — не знати, чи від напору збентеженої юрби, чи від скажених ударів вітру.

— Виж мені ніяких паперів не давали, — промовив війт, — то я вам нічого й віддати не можу.

— А певне, бо тебе пан з мандатором вибрав! Ти не наш війт! Ти панцизняний війт! Маєш папері? Віддавай

папері і забирайся до тристенного. Не хочемо такого війта. Вибиремо собі свого, з власного вибору. Такого, щоб за нами стояв, а не за паном! Злізай! Віддай папері! Папері! Папері!

— Алеж, панове громадо, — ще раз правдався війт — яж не знаю, які ваші папері.

— А які маєш?

— Та якісь там пан сендзя передав мені два роки тому, ще як панщина була. Та я їм не придивлявся. Дав мені в скринці — досить важко в руки взяти, — зложив і замкнув при мені, а ключ сховав у себе в шуфляді. А скринку я взяв до себе і держу досі. А що се за папері, чи ваші — чи панські, я того не знаю. А сендзя заборонив мені остро нікому за них не говорити і нікому їх не показувати.

— Наші вони, наші наші! Небіщик сендзя все нам натякав на них, все нам говорив: — „Я маю такі папері, що вам колись дуже стануть у пригоді“. Віддай нам їх! Зараз віддай!

— Як же вам їх віддам, коли їх не від вас маю?

— Байка! То наші папері! Зараз давай! Зараз тут на стіл клади! При всій громаді!

— Але що мені пан сендзя скаже? — крутився війт.

— Який сендзя? Той, що тобі дав ті папері? Адже він уже небіщик! Тю-тю, дурний!

— Та сей новий їх тобі не дав. Може й не знає за них. Що йому до них?

— Знає, я показував йому, як настав. Відімкнув скринку, переглянув, дещо забрав із собою...

— Ах, ти тумане! — загукали з усіх боків, — та на щож ти дав? От тобі й на! Певно забрав що для нас вартне! Небіщик сендзя був наш приятель, хоч остро судив на буки, а сей панський підлизень.

— Ну, і що, як узяв? Що, як узяв? Певно передав панови? — допитувалися у війта ті, що стояли ближче.

— Та ні, панове громадо! — запевняв вїйт і мов лоза хилився додолу. — Богом вам клянуся, зараз же другого дня віддав, ще й запевняв, що всі. На, каже, почисли, чи стільки, скільки я взяв учора. Тямиш, кільки було? — Двацять п'ять актів, — сказав я. — Наж, маєш їх. Перечисли, чи котрого не бракує. І ретельно, ані одного не бракувало, всі були. І всі там лежать у скринці.

— Тумане! А ти дивився, чи то ті самі? — гукнув із під стіни Яць Коваль.

— Та по чім я пізнаю, чи то ті самі? — простодушно признався вїйт. — Яж не письменний. Печатки ніби ті самі, шовкові нитки, що ними посшивані акти, також ті самі, тай печатки ніби ті самі. А що там у них пописано, Господь святий знає. Я на се сліпий.

— Туман! Сліпцун! Одузив його проклятий! — заревла громада.

— Алез, панове громадо, чей же пан сендзя — —

— Що він за сендзя! Начхати на такого сендзього! — ревли розлючені люди.

— Ми його на шматки розірвемо! — гукали одні.

— На ґродзів мак посічемо! — репетували інші.

— Геть роздруцкаємо! Зараз ходімо до нього, нехай віддає наші папері, бо йому куца година буде.

Вїйт у почуттю своєї правоти випростувався і знов крикнув, приглушуючи загальний гармідер:

— Панове громадо! Гей, панове громадо! А цитьте бо! Щеж ви не вислухали мене.

— Ще щось маєш крутити?

— Не крутити, а правду сказати. Адже я сказав вам, що папері у мене.

— Показуй! Подавай! Викладай на стіл! — — гукнула громада.

— Алез скринка у мене дома, в коморі.

— Біжи й принеси.

— От я зараз, — мовив війт і другий раз нагнувся, щоб скочити зі стола.

— А гов, панове громадо! — гукнув якийсь голос із під печі. — Не пускайте його самого, бо втече.

— Та куди втечу, дурний Халавку? — огризнувся війт.

— Втече, втече! — репетувала вся громада. — Не пускайте його самого! Він нас дурить. Утече до двора і що йому зробимо!

Ледви-ледви заспокоїлася громада, коли з поміж гурту, що тисся коло стола, зголосилися три чоловіки, готові з війтом піти до його хати і принести сюди тасмничу скринку. Задля великого натовпу народу в коршмі і біля коршми війт і його кумпани вибрали коротшу дорогу: виняли вікно з рами і вилізли на двір — один делегат наперед, потім війт, а за ним ще два делегати. Як обережність, то обережність.

А в коршмі й довкола коршми по їх відході знов піднявся шум як у млині, де разом теркотить дванацять пштів і реве вода на лотоках і гуркочуть колеса та скриплять вали по деревляних брусах.

— От то мені війт! Смаровіз, не війт! Свині йому пасти, не в громаді значити. Го-го, знають пани, який їм війт найліпше до вподоби. Не хочемо його! Ані одного дня більше! Нехай щезає з шумом, бо наробить нам ще гіршої публіки. Тепер тяжкий час, треба доброго ґазди в хаті, а ще ліпшого в громаді. Вибираймо зараз нового війта. То буде наш, громадський війт, а не панський вірник!

От такі окрики та уваги сипалися з усіх кутів коршми, з сіней і знадвору крізь вікна. Смілість, здержувана в часі панщини силою панського нагніту, буків, диб та колодок, тепер проривалася, як вода з розірваної гати, шуміла і бурлила і бризкала піною і зносила все, що стояло їй на заваді. І скрізь по громадах ішла така хвиля: народня ненависть до панщини шукала собі всяких можливих упустів і знаходила їх усюди.

— Кладімо вйта! Кладімо вйта. Кого кладете на вйта?

— Андрія Халавка!

— Хому Зарічного.

— Ха, ха, ха! Ще десь є третій дурень, он там під берегом. Кладіть і того!

— Яця Коваля.

— Що нам Коваля? Коваль з присілка. Треба селового.

— Костя Думяка.

— За молодий ще. Торік з війська вийшов.

— Письменний! Бувалий.

— Бував на лаві і під лавою.

— Чи то мало у нас письменних? Он Чапля Стефан! Он Олефір Гаврило!

Назви кандидатів літали як жмені снігу, кидані на голову. А при столі сиділи присяжні та радні і щось глибоко міркували.

— Вйта вибирають! Вйта вибирають! — почулися голоси знадвору і разом з ними розпучливі крики, прокляття та пищання жінок.

— Медведю! Куди пхаєшся? Адже ноги мені роздавиш.

— Вйта вибирають, а нас не пускають? Розступіться! Пускайте!

— А ви від коли маєте голос при виборі?

— Як то? Від коли й ви. Нині перший наш вибір. Усі маємо голос.

— І баби?

— І баби! І баби! — почулися завзяті писки з усіх боків. — Або то баби щось гірше від вас?

— Як би не баби, то би хлопів і на світі не було.

— Пускайте нас! І нас! І нас!

— Та чекайте! — гримнув хтось із середини в двері. — Адже ще не вибираємо. Ще лише подають голоси, на кого би хто хотів.

— Кладіть мого чоловіка! — запищала якась жінка. — Такий добрий, що хоч і до рани приложи.

Присяжні й радні біля стола повставали з ослона. Один виліз на стіл.

— Панове громадо! — крикнув. — Говоріть, кого хочете мати війтом у Грушатичах?

Гомін змішаних голосів був відповідю на се питання.

— Так не можна. Говоріть одного.

— Ми кождий хочемо свого.

— То погодіться якомсь. Ми вам будемо казати одного за другим із тих, що їх тут зголошено, а ви голосуйте, чи годитеся, чи ні. Отже Андрій Халавко.

— Та то крайній дурень. На сміх його подали.

— Хто дурень? Я дурень? — крикнув ображений Халавко. — Сам дурень, хто таке говорить.

— Хто за Андрієм Халавком? Нема нікого.

Регіт цілої юрби.

— Хто за Хомою Зарічним?

Знов регіт.

— Не ображайте чоловіка. Він вам нічого не винен.

— Не беріть дурня на зуби! — додав хтось із кута.

Знов гармідер. Знов ображений упоминається за своє добре ім'я. Коли викликано Яця Ковалю, прийшло до суперечки. Горішняне були за ним, долішняне проти нього. Чулися голоси: „Дурню!“ „Ти сам дурень!“ „Не тручайся!“ „Ой мої ноги!“ „Чи ти сказився?“

Присяжний стояв на столі і не міг зміркувати нічого.

— Ну, як жеж, панове, голосуєте?

— За Ковалем. Проти Ковалю. І я, і я, і я!

— Знаєте, хто за ним, най підійме руку.

Всі руки піднялися.

— Значить, усі за Ковалем?

— Ні, ні, ми проти! Не хочемо Ковалю! — чуються крики.

— Чогож підносите руки, коли ви проти?

— Інші підносять, тай ми підносимо.

— Тьфу на таку моду, — крикнув розсерджений присяжний і зліз зі стола. — На вас би иншого пастуха треба.

— Не стулиш ти дзюба, присяжний? — почулося з різних боків. — Чи бач, хто нам за пастуха оббирається! Ей, як би я був близько тебе, яб тобі заїхав!

Такий розгардіяш стояв із пів години і гармідер робився щораз більший, жартливі або цинічні окрики покривали голоси присяжних, що за чергою, захриплі викрикували імена що раз то нових кандидатів. Перебрано їх уже більше як двадцять, і ще ні на кого не було загальної згоди. Ще найбільше голосів падало на старого, дотепрішнього війта.

— От там у лихий час, — крикнув Яць Коваль, — перед хвилию ви готові були розірвати його на шматки як дурня, а тепер голосуєте за ним!

— А тобі кривда, що на тебе не голосуємо. А зась тобі, Клепало!

Та тут почулося гукання зпоза коршми. Надійшов війт, несучи під пахою скринку, а за ним три делегати.

тяжким трудом, сим разом уже дверима влізли до коршми. Війт знову видрапався на стіл і, піднявши вгору скринку в руках, крикнув так, щоб усі чули.

— Панове громадо! Ось вам та скринка з паперами. Слухайте!

І він потелепав скринкою в повітрі, щоб чути було стукання того, що було в її середині.

— Отворіть її! — чулися голоси.

— Коли бо ключа нема! Ключ у пана сендзі, — мовив війт.

— Що нам до пана сендзі? Давайте ножа! Ми її зараз отворимо.

— Не треба й ножа, — мовив Яць Коваль, — ось у мене шило. Я на такі замки майстер.

Він справді був коваль і слюсар, славний на всю околицю. Він лиш раз доторкнувся до скринки своїм пилом і вона зараз отворилася. Тоді вийт, держачи в одній долоні скринку, другою почав один за одним виймати з неї папері і класти на столі.

— На, маєте! — приговорював він, — ось вам єдна ахта, ось вам друга, третя, четверта, пята... Хто сте письменні, ходіть сюди, прочитайте, що в них стоїть написано.

Всі мовчали. Письменного в цілім зборі не було ані одного.

— Хто сте письменні! Гей! Ідіть громадські папері читати! — пішли окрики по коршмі й довкола коршми. Але ніхто на них не відкликався.

— Куме Стефане Чапле! — кричав вийт, роззираючися по коршмі. — Ото Божечку, був бим присяг, що Чапля стояв ось тут ще недавнечко.

— Стояв і вийшов. Мабуть пішов до дому.

— А деж Кость Думяк? Він же торік із війська вийшов, то чей ще не забув читати.

І Думяка не було в коршмі.

— Ну, щож будемо робити з тими паперами, панове громадо?

— А Бог знає, що з ними робити!

— Я гадаю, що сховати їх знов до скринки, — сказав Яць Коваль, — скринку замкнути і нехай пан вийт знов сховає їх у своїй коморі, аж запотребуємо.

— Добре, добре! Правду Коваль каже! — загуло довкола. — Вийт позбирав папері, зложив їх назад до скринки, а Коваль своїм пилом замкнув її знов так, як була. Вийт узяв її під паху і поклонився громаді.

— Чи так має бути, панове громадо, як сказав Коваль?

— Так, так! Просимо. Годимося! Нехай так буде.

Вийт ще раз поклонився і сказав:

— Ну, то дякую за послухання.

І третій раз схилювся, щоб злізти зі стола. Та знов спинили його численні голоси:

— А наші вибори?

— Вибори! Вибори! Мусимо нового вїйта вибрати! — загукали голоси з посеред громади.

— Пізно вже! Смеркається! — відповідали инші.

— Кінчіть! Ми померзли. Вже сонце зайшло! — лунали голоси, а особливо жіночі з надвору.

— Мені час до дітей! Мені до корів! У мене чоловік хорий...

— До дому! До дому! Вибори на другу неділю.

— Нехай так буде! Добре. Вибори на другу неділю!

І густою юрбою повалили люде з коршми, живо розмовляючи про громадські папері, про старого вїйта і доконечність вибрати нового та про доконечність також нових „преліпотентів“. Се була й сьогодні найважнійша справа, задля якої зійшлися такі численні збори. Се справа пильна, бо дотеперішні плєніпотенти, вибрані ще 1845 р. під панським впливом оказались зовсім нетямучі, ні до чого не здали і занедбали, а хто знає, може й запродали найважніші громадські справи.

— За тиждень! За тиждень ми з ними порахуємося. І нових преліпотентів вибиремо. І нового вїйта. Мусимо вибрати, бо инакше загиблиця наша.

І нараз, на скруті від коршемного доїзду до моста вся юрба спинилася, як вкопана. Всі аж роти пороззявляли і ніхто не міг сказати слова. Як то? А вітер? А той шум, що завивав у берегах Грушівки зойком конаючого? А те стогнання, що доносилося з ліса як стогнання вола, живцем рваного медвежими лапами? Що сталося? Коли се все втихло? І чи справді втихло? Ні, ані духу не чути! Повітря, небо, дерева все мов заціпло, мов закаменіло, ані не ворухнеться. І ніхто з тої юрби, що товпилася в коршмі й коло коршми, за палкою політикою не спостеріг, не відчув, коли затих вітер. Кождому ще стояло в ухах, що чує

тріщання коршми і шелест китиць, вириваних зі стріхи та розриваних на тонкі соломяні жмутки в повітря. А тут глянь, вітру нема! Деякі божилися, що чули його ще ось-ось перед хвилиною; інші запевняли, що — виходячи з коршми — вже не чули його. А може лише не завважили, так здавна привикши до нього?

— Гей же! на дзвінницю! Дзвоніть! Дзвоніть на радість! Кличте попа! Дзвоніть на людей, скликайте всіх! Правте молебень!

А над Ділом гасли власне останні платки вечірньої заграви. Налягла нічна темінь. На луках із лотачу лунали голосні жабячі хори.

II.

О девятій годині того самого вечера в Йоськовій коршмі, у ванькирі поміж ліжками, на яких лежали гори перин і подушок у червоних насипах, при столику, освітленим смаркатою лоївкою, сиділо кількох грушатицьких селян середніх літ, пючи вівсяне пиво й балакаючи. Між ними був Яць Коваль, що за той час був і на молебні в церкві з приводу втишення вітру, і в своїм домі на присілку і ще у кількох сусідів. Він шукав і Думяка, але йому сказала стара Думячиха, що Кость ще по службі божій та по обіді пішов до близького міста, де мав торгувати пару бичків, потрібних для непочинаної ще весняної роботи в полі. Яць зайшов до коршми. З недавньої шумної громади не було вже нікого, Жиди замітали та мокрими стирками витирали заболочену підлогу, а у ванькирі сиділи три-чотири господарі при пиві. До них присівся й Яць. Між ними був Стефан Чапля, один із небогатьох письменних селян грушатицьких, що з доброї волі в церкві сповняв роль піддячого, хоч був собі самостійним і досить заможним господарем. Був і Гаврило Олефір, також трохи письменний, що колись, служаши у війську, навчився був

там читати й писати по польськи й по німецьки, й дослу- жився ранґи капраля, але — вернувши літ тому 25 із вій- ська, давно вже забув ті дрібки німецької мови, які виніс із війська, не читав ніколи нічого і з власного приводу вже в селі навчився церковного читання, так що міг та- кож прочитати в церкві апостола і допомогати дякови в церковнім співі. Дяк у них був старий і дихавичний, у громадянське життя не мішався і до коршми не ходив ніколи. З ними сиділи ще три молодші господарі, в тім числі й той неfortunяний Андрій Халавка, якого так собі з доброго дива подурняли на сьогоднішній громаді. Він був собі чоловік досить заможний, але прибитий панщи- ною, невчений і зроду таки трохи тупоумний. Коли Яць Коваль увійшов до ванькира, Халавка власне живо щось розповідав своїм сусідам, розкидав руками та здвигав пле- чима, мабуть жалувався на кривду, яка спіткала його тут нині „без дання рації“.

— А куди Бог провадить, Яцю? — окликнув його Чапля, рад, що може перебити Халавкові теревені.

— Та от ходив по селі. Декому розносив готову ро- боту. Та вже з плугами замовилися у мене двадцятєро люда на завтра — дай, Боже, упоратися. Та от вертаючи, й зай- шов сюди.

— Сідайте коло нас, — мовив Чапля.

— Та сяду, бо по нинішнім стоянню та біганню таки ноги болять.

Він присунув собі крісло і сів біля стола поруч з Ча- плею. Він любив товаришувати з Чаплею та Олефіром, що був на десять літ старший від нього. Всеж таки се були люде письменні і хоч у ряди-годи вміли сказати дещо ці- каве, Чапля головнo з писанія, зачитуючися вільними хви- лями в церковних книгах, а Олефір із своїх військових ча- сів, у яких він бачив і Відень і Венецію і Колошвар і Арад і Прагу, та не одно з ґарнізонового життя заховав у па- мяти та вмів цікаво оповісти. Тай ті два любили розпо-

вляти з Яцем, що хоч сам неписьменний, а все таки не лише термінував три роки в Дрогобичі у славного коваля і довголітнього цехмістра Мороза, але й потім у часі тісних років часто їздив на Поділля по пшеницю та до Садагури по кукурузу, яку дома розпродував, та возив сіль із Дрогобича у ті подільські й покутські сторони, де люде, як він мовляв, дуже лакомі на ту святу сіль, бо її у себе не мають. Вони тай ще Кость Думяк, наймолодший між ними, се був завязок тої сільської інтелігенції, що бажала вже тепер повернути хід сільських діл на инший, не панщизняний лад і серед загального шуму та розгардіяшу забігала думкою в будуще, силкувалася відгадати потреби села і способи дальшої діяльності.

— Я все своє кажу, — говорив Чапля, немов тягнути нитку думок, перервану вмішанням Халавки, — треба нам думати про завтра. То ніби не про завтрашнє завтра, бо то знаємо, що завтра буде.

— Пан уже післав гонця до міста по ляндрдрагонів, — додав Халавка.

— Ну, певно, крайній час починати оранку, а без нашої помочі що зробить?

— Не діжде! — вперто буркнули два инші селяне, що оперті на ліктях, і понуривши голови над столом, сиділи і завзято пакали люльки.

— Не кажіть так, бо діжде, — мовив Чапля. — Прийдуть ляндрдрагони і канчуками поженуть нас до роботи. Так як торік було.

— І докиж то так буде? — запитав Халавка. — Панщину ніби дарували, і знов на панщину гонять. Тільки вже тепер не панські гайдуки, а цісарські ляндрдрагони.

— Я вам кажу, — озвався Яць Коваль, — пани все ще надіються вернути панщину. По всьому видко. Адже візьміть нашого пана: як би він був певний, що панщина не верне, то чиж не мусів би був зараз по її скасуванню понаймати собі слуг, накупити плугів та борін і взятися

власними силами вести своє господарство? Ні, він 1848 р. вперся: мусить громада обробляти мені, я не маю як і відки, — і ми мусіли піти й обробляти його. А торік знов те саме: сам своїми силами не робить нічого, а на нас насилає лядсдрагонів. Видите, живе в тій думці, що панщина ще не скасована і незабаром вернеться назад.

— Господи, Господи, і ще якийсь Русин! — зітхнув Халавка.

— Руська кість, а ляцьким мясом обросла, — завважив Чапля.

— Правду мовите! — сказав Яць. — Що він за Русин? що в руського попа сповідається і причащається, до руської церкви ходить і руські свята справляє — овва. Не бійтеся, в церкві він між нами не стане і в нашім крилосі не сяде, але йде на своє коляторське місце за іконостасом. На свої свята нас не запросить, як ми одні одних запрошуємо. Оженився з Полькою і дома все по польськи, тай звичайно, як пан, усе з панами руку тягне. Що нам з такого Русина! Лиш очі нам блахманить тим своїм русинством.

— Торік аж плакав, як нас ландсдрагони прали канчуками. „Мої діти! Що вам сталося! Адже я ваш брат, Русин, а ви мені таке робите!“ А не бійся, ландсдрагонам не сказав: „Дайте їм спокій!“

— І завтра знов буде плакати, я певний, — сказав, спльовуючи один із слухачів.

— У нього м'яке серце, але тверде слово, — докинув Чапля.

— А Господи мій, та докиж то буде? — зітхнув Халавка.

— Доки нам не доїсть до живих печінок, — сказав, енергійно спльовуючи другий слухач, і потягнув люльку з такою силою, що аж зашкварчала.

Двері ванькира відчинилися і схиляючися, щоб не вдаритися головою в одвірок, увійшов до ванькира здоро-

венний хлопище. Він був високого росту, о голову вищий від найрослійших людей у цілій громаді, плечистий і дужий, і серед усіх громадян виглядав як виплодок якоїсь раси велитнів серед карлів. Йому було 35 літ. Здоровенні чорні вуса звисали йому аж на груди, а над чолом стирчала коротка чорна чуприна як щіть, обстрижена навпаки сільському звичаю, що велів усім чоловікам носити довге волосся. Правда, Кость Думяк досі ще був парубком. У двадцятім році життя взятий до війська, він вислужив „капітуляцію“ дванацять літ, а ставши фельдфеблем, служив ще три роки, поки отсе торік не вернув до дому по батьковій смерті.

Аж тісно якось зробилося у ванькирі, коли він увійшов і випростував свою велетенську фігуру. Не мовлячи ані слова, не витаючися ні з ким, він присунув собі зпід стіни ослінчик до стола, товариші потіснилися трохи і він сів між ними.

— А знаєте новину? — запитав він, коли Жид поставив перед ним гальбу пива.

— Та що таке? Не знаємо.

Він одним духом випив половину гальби, обтер вуса і, обернувшись до Жида, що стояв за його плечима і також рад був почути новину, сказав:

— Жиде, марш! новина не для тебе.

Жид усміхнувся, сказав: „Ни, ни, я хіба що або що?“ і рад-не-рад вийшов із ванькира, одначе не зачиняючи дверей за собою. Думяк плюнув, устав, запер двері на клямку і буркнув:

— От іще не люблю того влізливого жидівського кодла!

— Ну, що там за новина? — запитав Чапля.

— Така новина, що ліпшеб нам її й не чути. Як ви гадаєте, дарував нам цісар панцину, чи ні?

— Як то ні! Дарував. Самі ми чули від комісаря. І патент нам читали.

— Правда, виразно сказано: даруємо підданим панщину, роботизни і данини.

— Так, так, усі ми чули.

— В мене десь і патент друкований є, — мовив Чапля.

— І в мене, — докинув Халавка. — Я оправив його в рамці за скло і повісив на стіні між образами.

— Можеш викинути його звідтам і не сквернити святі образи. Він не має ніякої вартости.

— Як то не має вартости? — крикнув Яць. — Цісарське слово і не має вартости?

— Хіба хто перечить тому? — запитав Яць.

— Ого! Скасували цісарське слово! — сказав з притиском Кость Думяк. — Сьогодні в місті чую: витрублюють, вибубнюють на ринку. Приходжу ближче, народу купа, а возний у середині вичитує циркуляр із губернії: панам за панщину призначена заплата. Мають усі зголошуватися до уряду, дістануть облігації, а сплатити ті облігації мусить сам край.

— То значить ми! — скрикнув Яць, бючи себе долонею по коліні.

— От тобі на! Робили, терпіли, тепер ще й плати, — зітхнув Халавка.

— А богатож тої сплати? — запитав Чапля.

— Вже я того не дослухався, чи шістьдесять, чи сто шістьдесять мільонів. Грубі мільони!

— Господи, аби нас усіх продав, то би такої суми не зложив! — скрикнув Яць.

— То з нас помалу стягнуть, не бійся. То нам розложать на роки, до того дочислять ще вдвоє або втроє стільки процентів, аби ще й діти і внуки наші мали що двигати панщизняний тягар. Так тепер способу добирають! — з гіркістю в голосі мовив Думяк.

— Але може то ще брехня? — закинув Яць. — Та

чи чув же хто таке, аби касувати цісарське слово? Хто на те має право?

— Але губерніяльний циркуляр! — завважив Чапля.

— Значить, із цісарської губернії!

— Говоріть! губернія цісарська, а губернатор панський. Може справді губернатор на свою руку зробив се для панів.

— О, від того можна всього надіятися. Грабля Голуховський! Сам польський пан, то скрізь за панами руку потягне.

— Польський пан і німецький прислужник! — мовив Яць.

— Польський недородок, а німецький недоносок, — додав Чапля.

— Ні, панове, — сказав Думак. — Губернатор на свою руку не міг сього зробити. Се з Відня такий наказ, із цісарської канцелярії. Може там і наш губернатор причинився до того, що цісарські слова скасовано, але то не могло статися без згоди самого цісаря.

— Старий цісар Фердинанд добрий був. Він був би на се не позволив. Він обстоявся би при своїм першім слові. А сей молодий піддається панам, — мовив Чапля.

— Посилаймо депутацію до цісаря! Пани піддурили його. Вияснім йому, що нам нівідки платити таку суму! — почувлися голоси мужиків.

— Так він нас і послухає! — завважив Чапля. — Може там пани наговорили йому, що ми тут у великих достатках живемо.

— Пусте! — з притиском завважив Думак. — Що раз постановлено в цісарській канцелярії, того вже не вернеш. Затягнуто пером, не витягнеш волом. Але то ще нічого. Заплатилиб ми, як би було зза чого. А тож знаєте, що пани хочуть повідбирати нам усі наші прадідівські ліси й пасовиска. От тут подумайте, як нам далі жити. Ліс за-

пруть, купуй дерево на фунти, як цукор! Пасовиско запруть — куди дінешся з худобою?

— Краще нам смерть, ніж така неволя, — скрикнули всі враз. — То ще гірше як панщина.

— Знаєте, чим то пахне? — з таємничим виразом на лиці і притишеним голосом запитав Думяк. І зараз сам і відповів: За панщини отамани ходили попід вікна і кликали вас на панську роботу, а потім ви самі підете до отамана, ще й курочку або покладків понесете і уклінно будете просити, аби вас прийняв на роботу.

— Не діждуть того! — скрикнула вся компанія.

— Діждуть! — твердо сказав Думяк. — І не довго їм ждати. Відберуть нам ліси й пасовиска, то ми без худоби за два-три роки жебраки. Без паші худоби не вдержиш, без худоби гною не зробиш, без гною поля не справиш — і роби що знаєш.

— Не дай того, Боже! — мовив Яць Коваль. — Сеж була би наша загибель. Чень же нас іще Пан-Біг не хоче нагло зі світа звести.

— На Пана-Бога всі надіємося, — мовив Думяк, — але Пан-Біг сам сказав нам: „Бога взивай, рук прикладай“. Як так будемо сидіти тай на Бога надіятися, то нас воші присядуть.

— І щож нам робити? Яку собі пораду дати? — стогнали один за другим мужики.

— Я думаю, що цісар таки зглянеться на нас, — перший розпочав Чапля. — Адже не може бути, щоб цісареві байдуже було, як його нарід гине та на жебри сходить.

— А тямш, Стефане, як було в тісні роки, — гризко завважив Думяк. — Скрізь нарід гине і пухне з голоду, матері своїх дітей дорізають та їдять, а цісар як довідався про се, то змилюсердився і велів роздати тим голодним людям по гурманови соли на кожду хату.

Гірко засміялися всі.

— Алеж цісареві податків не стане, як ми збідніємо, — реплікував Чапля.

— Не слухай того! — мовив Думяк. — Що цісарське, то все з нас зідруть, аби ми й як голі були. Тай не гадай собі, що ми так нагло збідніємо. Будемо помалу на нужду сходити: нині се урвали — обійдуся, завтра того не стало — обійдуся. І так день за днем, рік за роком будемо вrostати в свою нужду, як камінь у землю. Світ нам затісниться, будемо темні і несвідущі, все нам буде байдуже, і дійдемо до того, до чого нас панщина не довела — до стану голодної та повільної худоби, яку кождий водить і гонить, куди йому хочеться. Ось що страшно подумати! На вид будемо ніби люде, ніби подібні до людей, але душа в нас не буде людська, а худобяча. Ось що найстрашнійше! Адже хто має очі, той уже тепер може бачити, що все воно йде до тої мети. Не могли нас пани приярмити панщиною, вони приярмлять нас новим здирством. А їм одного треба — мати з нас тяглу худобу, що не думас сама про себе, лише покірно гне шию в ярмо.

Мужики знов застогнали. Панщина стояла перед ними як стовп пітьми, гнітила їх душі і кидала величезну тінь на всю їх будущину. Ні, ніколи їм не вирватися з тої памороки! З усіх боків якісь могутні кліщі обхоплюють їх і грозяться стиснути їх наново, ще поки вони й засмакували гаразд дарованої свободи. Дарованої! Ага, дарованої за добрі гроші, за шістьдесять міліонів. Тай ще як би то по сплаті тої шаленої суми все вже в порядку було і їм справді заясніла повна воля, щоб були „самі в собі, лише під зверхністю цісаря“, як вони уявляли собі ту волю в своїх панщизняних мріях! Еге-ге, чекай такої волі! Тут, бач, пани заносять руку на ліси й пасовиска, грозяться лишити їх на тих скупих часточках землі, що признано їм при знесенню панщини. Ну, щоб на тій землі їм, а може й їх дітям, можна було вижити, алеж народу примножується, а землі не прибуває, а ще як зіпруть ліси

й пасовиска, то що порадять їх потомки? Куди подадуться?

В такім залятім крузі вертілися їх думки. Вони зітхали, крутили головами, та не знаходили виходу.

— І в додатку народ розпився, — завважив Яць Коваль. — Пани за часів панщини привчили нас до горівки. Щоб збільшити свої доходи, силою накидали нам горівку, по стільки й стільки ґарців що року на кождий нумер. Хоч вищий, хоч на гній вищий, а горівку відроби! А тепер настала ніби то воля, а мужик лишився невольником коршми. Підіть по селах — дивитися страшно! В кожній коршмі день-у-день повно людей, усюди шум, крик, свари і бійки. Самі з собою гризуться, самі себе бють, свою кров з горівкою мішають. Адже як так далі піде, то за кілька літ не пани, а арендарі позабирають усю худобу і всі ґрунти у хлопів.

— А не забувайте, що п'яниці батьки й матері будуть родити дурні, тупоголові та хоровиті діти. І замість іти наперед, усе покоління буде йти взад, буде гупіти та туманіти, — знов з гіркістю в голосі додав Думяк.

— І нема на то ради! — мовив Чапля. — Вже чого, чого, а горівки наш чоловік не покине.

— Треба би пробувати, — мовив Яць оживляючися. — Аджеж то загибіть наша. І тут уже не чужа хитрість убиває нас, а власне розпаскудження.

— По инших краях, у Чехії та Моравії засновують при кожній церкві брацтва тверезости, — мовив Думяк. — Присягою вяжуться не пити горячих труків.

— І у нас то пробували, — відповів Яць, — та якось то не йшло.

— Хотів ти, аби йшло за панщини, коли п'янство народу було просто панським інтересом! Ані піп залежний від пана не смів промовити за тверезістю, ані ніхто инший не вмів або не хотів навести мужика на дорогу, а він сам — ей, дрантя, худобина! Куди його гнали, туди йшов на

сліпо, а — задуривши голову горівкою, тим ширійше хилився в ярмі. Чи думаєте, що як би у Відні студенти, міщане та інші освічені люде не були повстали проти гноблення та оглуплювання народа, то миб ще й досі і ще й сто літ не гнулися в ярмі! О, певно! В нас тверда шкіра сумління спить, нас довго би бити й копати, поки в нас пробудиться живої душі.

— Але нас тим часом і не буде що будити, бо нас злидні на пні зідять, — мовив Яць.

— Треба думати самим про себе, будити одні одних, дзвонити на тривогу, — мовив Думяк. — А хоч би тверезість, — сеж можемо ми й самі голосити людям.

— То властиво попівська річ, — відізався Халавка. — Може то нам не випадає братися до проповіді. Скажуть: коли не піп, не микайся в ризи.

— Чекаймо на попів, то й наші внуки не дочекаються! — відповів Думяк. — Попи народ лінивий. Їм аби своє відчитати, наїстися та лежати горі черевом. А в крайнім разі скаже: мені консисторія не велить.

— А може би піти до біскупа, нехай би він наказав?

— Щож, кого сверблять п'яти, може йти й до біскупа, але я знаю, що з того нічого не буде. А я вам раджу: зачинаймо від себе! Заложімо собі брацтво тверезости і вербуймо до нього людей. Кождої неділі по вечерні будемо коло церкви читати реєстр; такі й такі приступили, такі й такі переступили дане слово.

Всі при столі зареготалися.

— Без того не буде, — мовив Думяк, — та вже ми будемо дбати, аби тих переступів було чим раз менше. Ну що, згода? Зав'язуємо таке брацтво?

— Добре, — озвалися всі.

— Лиш аби за се з уряду не було якого клопоту — з побоюванням мовив Чапля.

— Що може бути за клопіт? Кому яке діло до того,

чи я пю, чи не пю? Тепер не панщина, щоб і на те можна було силувати.

Подали собі руки і обіцялися привертати й інших. — А в неділю по вечерні оголосимо се коло церкви. Хто хоче не гинути в горівчанім багні, нехай пристає до нас. Спиримо реєстр. І по інших селах пустимо чутку, чейже народ отямиться. І Жидів витиснимо з сіл, бо яке їх тут діло? Вони землі не обробляють, навіть кілька грядок коло коршми скопати самі лінуються та хлопських бабів кличуть. Лише горівку продають та затягають людей у свою лихву. То пявки, то вороги народні! Зробити так, аби їм місця в селі не було, нехай забираються з шумом. — От так фантазували наші товариші і чим більше балакали, тим якось яснійше робилося перед ними, тим лекшим видавалося їм виконання їх плянів.

Та ось ще раз відчинилися двері від ванькира і до нього вступив дідич Грушатич, пан Субота. У мужиків задріжали литки з давньої панщизняної привички, деякі ворухнулися, щоб устати з місць на привітання пана і „як годиться“, поцілувати його в руку, але острій погляд Костя Думяка немов цвяхом прикував їх до місць. Ніхто з них не рушився. Розмова на хвилю урвалася.

Пан Антін Субота, дідич села Грушатич, був статний мущина середнього росту, заживний собі, з шпакватим волоссям і білими як сметана вусами, що гарно визначувалися на його повнім, по молодечому рум'янім і гладкім лиці. Хоч Русин з роду (розуміється, попівського, не панського), він представляв із себе те, що називають „гарний тип польського шляхтича“; тай належність до руського обряду не перепиняла йому ані на хвилю бути польським паном, любити шляхетську традицію, придержуватися шляхетських „старопольських“ форм життя і вважати селян бидлом, що не то не повинно мати якісь права рівні зі шляхтою, але вже з самої природи нездібне до ніякого самостійного життя, і колиб його не держати під буком, то

зірвало би всякі рами людського порядку, і вигризши та зруйнувавши все те, що вище від нього освітою та цивілізацією, вигризлоб і само себе як свора голодних собак, замкнених у огорожі. От тим то в часі панщини він поведився з мужиками остро, ніби то справедливо, в таким розумінню справедливості, як поводитьсся розумний господар зі своєю худобою: не обтяжує надмірно одного супроти другого, не збиткується над ними без потреби, але дбає про те, аби всі були рівномірно обтяжені, без похиби поносили свої обов'язки і — не брикали. От того хлопського „брикання“ — розумування про направу хлопського стану, про можливість полекші або знесення панщини цісарем — пан Субота страшенно не любив. Як то, панщини цісар не завів, то й касувати її не може. Вона приватна власність панів, разом з їх ґрунтами, записана в табулярних книгах, і сюди цісар не має права мішатися. А коли справді комісарі в асистенції ляндредраґонів у квітні 1848 р. почали їздити по селах і відчитувати ґуберніяльний циркуляр з донесенням, що спеціально галицьким селянам цісар дарував панщину, пан Субота вухам своїм не вірив, сердився і в присутности комісаря наговорив на цісаря таких слів, що комісар уважав себе в обов'язку зараз же арештувати його і відставити до циркулу. Що правда, там його не довго подержали і покарали лише грошевою карою, та про те пан Субота від того часу зненавидів усяку „німецьку“ власть у Галичині, наслану буцім то лише для здирання краю та для бунтування селян проти панів.

В осени тогож 1848 р. йому трапилася друга немила пригода, що на всю решту життя вспіла настроїти його іронічно. Як відомо, Москалі йшли тоді на поклик австрійського цісаря на Угорщину помагати Австрії зломати угорський бунт під проводом Кошута. Руське селянство й міщанство скрізь витало Москалів як рідних братів, як таких, що хочуть допомогти австрійським народам зломати шляхетсько-панське ярмо, зразу на Угорщині, де те ярмо

занадто вже розпаношилося, а потім і в Галичині. До Грушатич закватировано пару компаній московського війська, що мусіло тут простояти кілька днів, поки не надійдуть фургони та воєнні багажі, без яких пішому та кінному війську годі було пускатися переходити гори. От тут пану Суботі стрілила в голову шалена думка. В ньому прокинувся польський патріот. Начитавшись Міцкевичевого „Пана Тадія“, де суддя Сопліца підпоює Москалів, яких майже безпритомних вирізує польська шляхта, забажав і собі забавитися в польського патріота і „wyrznać Moskali“ (вони, зрештою, належали до волинського полку і були чистісінькі Українці, деякі навіть латинського обряду). І от він, змовившись з декількома своїми двораками, такимиж патріотами, як і сам, одного вечера суто угостив усіх Москалів оковитою, а сам у ночі, коли вже всі спали, вибрався зі своїми кумпанами на різню. Справді по дорозі в село їм удалося з засідки напасти на двох салдатів, що патрулювали по селі, і поранити їх ножами в плечі. Патролі одначе спаслися втекою, а пана Суботу і його товаришів зараз при першій хаті арештували мужики, що попереджені про їх намір, не хотючи турбувати паних салдатів, самі в потемках вартували біля них. Пов'язавши арештованих, мужики ніби то не знаючи, хто вони, всипали їм що всипали, поки заалармований нападком на патруль російський капітан зі своїми чинами не прибіг на місце та не увільнив пана і його слуг із рук розлючених селян. Ті одначе настояли на тім, що їх зв'язаних відведено до циркулу і віддано властям. Як скінчилася та справа в уряді, не було відомо на певно; пан з іронічним усміхом говорив, що то був дитинячий жарт, глухий хлопський сполох і що він ледви випросив хлопів, щоб їх не арештовано за безпідставне побиття його слуг, а мужики говорили з неменшим насміхом:

— А чогож ви, пане, зі своїми вірними слугами аж по трьох місяцях вернули до дому?

Відносини між паном і його бувшими підданими по знесенню панщини були коли й не виразно ворожі, то все таки холодні, подиктовані обопільним недовірям і підозріннями. Пан усе підозрівав, що мужики ненавидять його, чигають на його життя, готові кожної хвили впасти до двора, пограбувати все його добро і повбивати його з родиною. Натомісць мужики підозрівали пана, що він усе ще шукає разом з іншими панами способів, як би завернути скасовану панщину або якимось іншим підступом загарбати мужиків у свою владу, що він інтригує і працює над тим, аби на кождім кроці шкодити та докучати їм. Отсей обопільний недружний настрій був неначе курява, що виступає зі свіжо розваленної руїни і на хвилю закриває сонце. Селяне не хотіли ходити на роботу до пана инакше, як під вояцькими канчуками; ніхто в селі не важився йти до двора найматися на службу чи на поденний заробок, так що для всього сього пан мусів спроваджувати людей з дальших сіл, між якими аж надто часто попадалися субекти здеморалізовані вже давнішим двірським життям, а кілька разів навіть члени зорганізованих злочинських шайок, які — обізнавши в дворі, накликували своїх кумпанів і за ті два роки вже пару разів обчищували пана з усього, що можна було забрати чи то на плечах, чи між ногами. Панські расові верхівці, якими величався грушатицький двір, перші впали жертвою зазидющих очей і давно вже гуляли десь по російських степах; такоюж дорогою пішло й панське „фамілійне“ срібло, тоб-то закуплене від фамілії, що перед тим володіла Грушатичами. За всі ті збитки пан сердився на тих, кого найблизче бачив перед собою, на грушатицьких селян, і позаочно лаяв їх і злочинами й розбишаками.

Та що се таке, що отсе він перший прийшов до них? Чи випадково лише вступив до коршми, чи справді щось тягло його сюди? Він мабуть надіявся застати тут більшу

громаду, але тепер рад був у душі, що застав лише кількох людей.

Знявши шапку і кидаючи її на жидівське ліжко, він сказав :

— Дай, Боже, добрий вечір!

— Дай, Боже, здоровля! — відповіли селяне.

Пан наблизився до них і на його лиці загравав іронічний усміх.

— Го, го, самі матадори, головачі, громадські мужі! Позвольте сісти між собою?

— Сідайте. Тут у Йоськовім ванькирі місце кожному вільне.

— А так до вас до хати, то мені не вільно прийти?

— Милости просимо, як ваша воля. Ми не кусаємо.

— Ага, не кусаєте! — усміхнувшись підхопив пан, — а так без кусання зїстиб мене раді.

— Може хто й рад, ми того нічим по собі не показали, — відмовив Яць Коваль.

— Не показали! Господи тобі слава! — скрикнув пан. — А хібаж то не ви бунтуєте громаду проти мене? Не ви дишете ненавистю на мене, відгрожуетесь мені і моїй родині? Хібаж то не ви отсе вже другий рік держите мене в селі як заповітреного? Ніхто до мене не зайде, не поговорить...

— Маєте своїх підлизнів, ніхто їм не боронить ходити до вас і обріхувати нас, — втрутив своє слово Думяк.

— Костю! І ти так говориш? — з докором обернувся до нього пан. — Ти, що десять літ прожив у моїм домі.

— За свинопаса, — знов понуро втрутив Думяк.

— Все одно, — мовив пан, — але все таки можеш сказати, що я старався бути для всіх селян батьком і добродієм.

— О так, таким батьком, що за чуба торгає та по плечах буком пише, і таким добродієм, що аж слъози в очах ставали.

— Засліпила вас злість.

— Чого нас мала засліпити? Яких ви нас виховали, таких маєте. Не подивуйте!

Пан помовчав хвилю, похитуючи головою. Його іронічний настрій якось проти його волі розвіявся і він почав з людьми говорити „від серця“.

— А все таки можете сказати, що я для вас не був злим паном. Інші гірші бували. Чи одного то з вас я поратував у тяжкій припадку, чи одному я на переднівку і хлібом і грішми й худобою вигодив? Гріх добро забувати.

— Ми були ваша челядь, ваша тягла худоба, і ще до того був цісарський припис — ратувати мужиків, аби вдержати їх у таким стані, щоб могли відбувати свої повинности.

— І то признайте, що зпід моєї власти вийшли ви одні заможними, інші трохи біднішими, а ніхто не вийшов голіруч.

— Окрім тих, що з голоду розбрилися в світ та окрім тих комірників, яких намножилося в селі за час вашого панування втрос.

— Плодюча голота! — буркнув пан. — Але з моєї причини ані одна родина не змарнувалася. Бачите і не заперечите того. А тепер мені такі збитки робите. На роботу ані руш, торік мені половина врожаю через вас пропала. Ще й злодіїв мені на двір спроваджуюте, стежки їм показуєте.

— Сього нам пан досі не доказали, — застерігся Чапля. — Просимо нас не помовляти о таке, в чім ми зовсім невинні!

— А чорт його знав, хто тут винен! Але я маю жаль до вас, до всіх вас, до цілої громади. Яж Русин, я ваш брат, мій дід був попом у селі і не вашою кривдою, а з напівонівської війни доробився стільки, що купив отсе село. Я нераз докоряв сам собі, що мушу жити в тих проклятих

панщизняних відносинах і потішав себе надією, що як панщина буде скасована, то житиму з вами як з добрими сусідами.

— Не плетіть, пане, теревені, — відповів йому Думяк. — Чужим людям можете се говорити, може вам і повірять, але нам тим баки не забете. А хочете бути нашим сусідом, то на се одинока рада: перестаньте бути паном.

— Хібаж знесення панщини не порівняло нас? Що я вам тепер за пан?

— Ні, тому не повіримо. Війна між селянством і панством не скінчилася, але тільки починається. Коли ви справді хочете бути нашим сусідом і рівним з нами, то наша думка і наша просьба до вас така: продайте нам свої добра, а тоді й жийте собі серед нас. Тоді вас привитаємо як батька, а без сього ви все будете у нас пан, із яким мусимо воювати.

Пан Субота аж поблід при сих Думякових словах. Аж зуби закусив, щоб не вибухнути яким згірленим словом. Чи бач, куди вони стріляють! Продай їм свої добра! Уступися з двора! Покинь ту позицію, що вважається огнищем цивілізації серед моря хлопського простацтва і некультурности! Він довгу хвилю ворухив губами, мов жвав щось гірке, а далі запитав іронічно:

— Продати вам? А по якій ціні, коли ласка ваша?

— Як оцінять таксатори, на яку згодимося обопільно, таку й дамо.

— Го, го, то ви, видно, багаті люде, коли село купуйте! Деж ви грошей набрали?

— Набрали чи не набрали, се вам байдуже. Нині вже світ дошками не забитий, гроші не позакопувані, хто хоче, а має на що, може їх дістати. А нам земля потрібна. Отсеї, що маємо, може ще вистати для наших дітей, а наші внуки будуть уже бідаками, як поділять її. А ще як ви зіпрете нам ліси, зіпрете пасовиска, то ми вже й тепер будемо близькі руїни. Бачите, се нам важно. Доки буде пан

у селі, доти буде панщина, хоч не даремна, а платна. І чим далі, тим ся панщина буде тяжча і нашим унукам буде гірше як нам.

— Мудро говориш! — іронізував пан, — але на таке, та хоч би я тепер і продав вам своє добро, то вашим правнукам знов буде тісно на тій землі.

— Буде або й не буде. Розвинуться промисли, заробітки, повстануть фабрики, виростуть міста... Я добре придивився тому в Чехії. Тоді й селянам легше буде. Аби нам лише тепер загосподарюватися та не зійти відразу на біду! Аби два-три покоління виховати по людськи, підвигнути з темноти, з п'янства... Адже бачите й самі, що як піде так далі, як ішло досі, то ми за десять літ будемо жебраками.

— Ледачі будуть, а порядні встояться, — мовив пан.

— Не слухайте того, пане! — мовив Думак. — І найпоряднішого розпука бере, коли дивиться на те, що діється довкола нас і міркує, що буде далі.

— То ваша річ, — понуро мовив пан. — Ви тепер вільні. Не хотіли бути під нашою рукою, то дбайте самі за себе.

— От за се слово дякуємо! — з усміхом мовив Думак. — Се було розумне, щире, панське слово. Вам байдуже, чи ми загосподарюємося, чи підемо з торбами. Ви своє зробили: дерли нас і катували на панщині, держали в темноті, ще й навчили горівку пити, а тепер, з клаптиками землі випустивши зі своїх рук, кажете: ви вільні, дбайте самі за себе. Ей, пане, пане! Така ласка до доброго кінця не доведе! І маючи такі думки, чого ви й обертаєтеся до нас зі своїми сусідськими запевненнями? Таких сусідів, що чигають на те, аби знов зробитися нашими, не потребуємо. Краще вже як вороги, то вороги, без зайвого балакання.

— Алеж я не ворог ваш! — скрикнув пан, допечений до живого. — Я хотів би жити з вами в згоді й гармонії.

— Як огонь з водою! — буркнув Думяк.

— Ні, як батько з дітьми, — докінчив пан.

— Коли ви такий батько, — мовив Думяк, вдивляючися йому в очі, — то дайте доказ. Хоч то може й не місце тут — але при чесних людях не сором: віддайте за мене свою дочку! Ми любимося, вона дівчина розумна, роботяша і гарна, шкода, щоб пропадала між панамі.

Пан аж кинувся мов укушений гадюкою, зірвався з місця.

— Хаме! — крикнув до Думяка. — З ним говори як з добрим, а він ось до чого собі розбирав! Як ти посмів подумати про се?

— Овва, — відповів Думяк, — так то ви далеко від хамів. А, зрештою, я не признаю ані хамства, ані панства. А дівчина мені подобалася і маю в Бозі надію, що буде моя.

— Чуєте, люде, — крикнув пан, звертаючися до присутних, — як то він мудро говорив проти панів, правда? А тепер сягає по руку моєї дочки і сам хоче бути паном. Чесно то?

— Зовсім не хочу бути паном, — відповів. Думяк. — Я вам про масток нічого не говорив і не хочу його. Маю свого на стільки, що вижию з праці рук і жінку з дітьми погоду. Вашого мастку мені не треба.

— І не лакомся! Отто до чого договірився! Ну, буду знати на далі, як з вами говорити. Добром з вами не вийдеш на своє, то я ще покажу вам, що я тут пан!

І не прощаючися ні з ким, він уходив свій капелюх і вийшов із ванькира.

— Ну, насипалиж ви йому! — сказав Яць Думякови. — Ще такого зроду певно не чув.

— Нехай чує тепер! — сказав Думяк. — Цікавий я, що то він скаже після сього, як я до його дочки сватів пішлю!

— Та не вже ви напавду?

— А то щож? Не вільно мені? Дівка мені сподобалася та й я їй до душі. Маєтку його не хочу, а її він не зіпре.

Тимчасом коршма заповнилася знов людьми, сим разом дівчатами й парубками, що збиралися туди що неділі на танці. Заграли музики, почулися ритмічні стуки чобіт о підлогу, співи та вівкання розбавленої молоді. Товариші повиходили з ванькиря і змішалися з юрбою. Думяк і собі пішов у танець. Дівчата горнулися до нього, хоч знали, що він любиться з панною із двора. Перетанцювавши пару разів, він підчас павзи взяв у музики скрипку і повів смиком по струнах.

— Заграйте, Костю, заграйте! Хочемо послухати, як ви граєте.

Він почав коломийкою, далі перейшов на тужливу думку, на якісь веселі, підскоцькі мелодії, і знов затягнув сумної. Тони й мелодії були всім знайомі, та проте виконання було якесь незвичайне, що зворушувало душу. Та ось він покинув натоптані стежки і пустив поводи фантазії. Скрипка немов заговорила живим язиком. Тони почали капати в душу росю, почали свистіти як вітер у берегах, сміятися як сонце на веснянім небі, а нарешті заплакали, застогнали і заридали, як невольник у кайданах. Усі присутні дух у собі притаїли. Се не була ота проста скрипка, що промовляла до них хоч без слів, а так виразно і досадно, що виливала їх горе і щастя й надії. Се була жива істота, якась таємна душа, що з того дерев'яного струменту сміялася, журилася та ридала, уділяючи їм своє чуття. Всі, не тямлячи себе, йшли за тим чародійним голосом і нарешті розплакалися як діти. І в самого Думяка сльози закрутилися в очах. Він положив скрипку на столі і глянув по присутніх.

— Ей, ви, дрантя моє кохане! — промовив устаючи. — З вами хіба пити і плакати, а розумного слова від вас і не жди!

І за сим він вийшов, поки всі присутні мов засоромлені втирали сльози.

III.

Пан був сердитий. Справді, він наслухався сьогодні таких річей, яких не чував досі ніколи і про які в своїй панській заскорузлости навіть думкою не вів ніколи.

— Анархіст! Правдивий анархіст — бубонів він сам до себе, простуючи стежкою через сади на попівство. — Ну, чи чував хто таке з уст хлопа! Всі святі основи життя, власть цісаря, повагу дідича, усталені суспільні порядки він топче ногами. Продай їм двірську посілість, щоб і слід не пах ніякого панства, дай йому ще, хамови, свою доньку за жінку, знизь себе до того худобячого стану, в яким і вони живуть, жлопай з ними горівку в коршмі і валяйся як свиня під жидівськими лавами, от тоді будеш їм любий, тоді назвуть тебе татом і сусідом! Ну, не діждете! І ще й грозять! Певно, я в їх руках. Схочуть запалять, зрабують, убють — хіба я можу встерегтися або оборонитися проти черні? Може справді краще спродати все і йти в місто жити? Ну, але того не дочекають, щоб я їм продавав свою семлю. Як маю продати, то знайду їм такого пана, що їм потрапить доїхати кінця. Та поки що ще нема страху. Завтра приїдуть ляндрдраґони — знов готова бути біда, як почнуть бити, готово хлопство кинутися на них і на мене. Та ні, вони як той кінь турецький хоч великі, та дурні, не осміляться кинутися на „цісарських дітей“, стерплять так як терпіли торік. Ні, поборемося. Поки уряд держить нас у своїй опіці, поти можемо дозволити собі дещо.

Отак покріпивши себе духом, пан Субота дібрався до попівства. Не стукаючи, він отворив сінешні двері і подався до покою, що був обставлений мягкими меблями і служив священникови як прийомна для гостей з вищого стану. Мужиків він звичайно приймав зимою в кухні, а лі-

том на ганку, або в своїй канцелярії, обставленій дубовими лавами, таким же столом і такоюж шафою з метриками та парохіяльними паперами; до своїх покоїв не допускав їх ніколи. Шляхтич, він ні за що не міг стерпіти „хлопського духу“.

Грушатицький парох о. Квінтіліян Передримірський був статний і поважний чоловік, літ понад 60, з тої генерації попів, що вихована в аристократично-шляхетським дусі, в ненависти і погорді до мужика і свій руський патріотизм віднаходила в тих чудернацьких, і обскурних викладах на так званих „руських курсах“ при Йосифінським львівським університеті, які слухачам тих курсів таї їх старшим сучасникам парохам „antiquae educationis“, тоб-то круглим неукам, видавалися верхом премудрости і змістом освіти. Отець Квінтіліян і досі залюбки цитував на память уступи з тих викладів, які мав записані в грубих шпитках і не признавав понад них ніякої науки. Він любив особливо молодших священників з „нового студіюм“ зацукувати „теологічними“ питаннями в роді таких:

— Како можеться ізобразити тіло человеческого?

І надармо підождавши на відповідь, тріумфально виголошував:

— Ага, правда, що навіть того не знаєте. Отже слухайте! Тіло человеческого можеться ізобразити чрез понятів махини, а то махини механичної, параболичної і гидравличної. Ну, а що таке душа?

Молодий теолог відповідав такою або сякою модною дефініцією, але о. Квінтіліян уперто хитав головою.

— Куди, куди вам молодикам! Слухайте, як нас учили: „Душа єсть сущое, которое себе самому о себе самом і о вещах всіх себе положених в сознание“. Ось дефініція! Не те, що ваші. Є що в рот узяти.

З усім тим він був руський патріот, типовий представник того старого попівського патріотизму, що бачив націю виключно в попівській касті, беріг старанно всі її

привілеї і кривим оком дивився на „вторженіє хлопства“ в чисту попівську расу. Його ідеалом було попівство дідичне, що переходило з батька на сина і держалося століттями певних околиць. Що до мовних поглядів він був безумовним прихильником церковщини і вживав „хлопское наречіє“ лише в розмові, борони Боже, в писанню. Маркіян Шашкевич, Вагилевич, Головацький і інші їх товариші, що в 30-их і 40-их роках, не вважаючи на цензурні тиски, пробували класти основи нової, народньої літератури, були в його очах молодики, новатори, знаряди польської інтриги, небезпечні агенти революції, яких повинна переслідувати і світська і духовна власть, бож і в церковні справи вони вносять розстрій та вільнодумний дух. Та рівночасно він був противником Поляків, уважаючи їх усіх за „підшитих революцією“ та обурюючися на їх заходи коло златинізування руського обряду, на їх інтриги проти руської єрархії та на їх зневажливе поводження з руським сільським духовенством.

Нераз на празнику, по десятій лямпі вина, він з іншими попами-патріотами затягав польську, але Русинами зложену пісню:

Kto Lach, ma strach!
 Car ostro zdrajców napiera,
 Wolność zmyśloną odbiera!
 Paskiewicz niech żyje!
 Na zgubę — na czyję?
 Lachow, Lachow, Lachow!

Сі останні слова вимовлялися остро, з московська, і будили великий запал серед попів-патріотів.

У р. 1848 о. Квінтіліян кинувся був у вир політичної агітації; на народніх вічах у маю і червні промовляв за-взято проти Поляків і за се потерпів; одно з таких віч розбила польська гвардія народова, маючи головно на меті „zabić rora, co na Polskę szczeka“; о. Квінтіліян таки й дістав дещицю і спасся від гіршого лише розпучливим скоком

крізь вікно на вулицю. В осени тогож року він зробився завзятим речником поділу Галичини на польську і руську часть, тай тут знову потерпів несподіване „посрамленіє“ від своїх власних парохіян. Кілька разів він на проповідях загірав їх до того, щоби підписали всім селом петицію до державного сойму за поділ Галичини, та на диво, чим острійше і горячійше він промовляв за тим, тим опірнійше ставали проти сього підписування грушатицькі мужики. Вони були принципіальні вороги всякого підписування, боялися, що се буде „або на панщину, або на більші податки“ і ніякі докази та масні лайки о. Квінтіліяна (без лайок жадна його проповідь не обходилася, і тут, в тих лайках він володів чудовим лексіконом щиро-народніх зворотів) не могли переконати їх. Підписи йшли пиняво, а інші просто говорили: „Єгомость, все ви то дуже красно говорите, але ми не підпишемо“. Тоді о. Квінтіліян ухопився останнього способу. Раз у неділю, коли церква була повна народу, він велів паламареві позамикати всі двері церкви і заявив зібраним, що поти їх не випустить із церкви, поки всі не підпишуть петицію за розділом Галичини. Та тут він і наскочив на горяче. В церкві зробився страшенний гвалт, посипалися лайки на попа і на всю попівську політику. Хлопи не вважали на святість місця, але цабанили о. Квінтіліяну також порядним запасом свого лексікону.

— Попе, не мішайся в не свої річи, а то звяжемо зараз і таки в ризах поведемо до циркулу! Ти гадаєш, що ми такі дурні, не розуміємо, куди ти нас тягнеш. Ми хочемо бути під цісарем, а не під попами. А ви хотіли би взяти нас у руки. Не стало панської панщини, то ви хотіли би накинути на нас свою попівську панщину. Знаємо ми вас, пявки людські! Зараз тут давай ті аркуші з підписами! Сюди з ними!

І вирвавши від о. Квінтіліяна аркуші з підписами (а він збирав їх по всіх селах повіту) подерли їх перед

його очима на шматочки, а самому загрозили, що його „обезвічать“, коли захоче далі займатися політикою. О. Квінтіліян, вийшовши із ними разом із церкви мокрий як із лазні, нікому не оповідав про сю катастрофу своєї політичної акції, але хлопів зненавидів ще дужче і давав їм се відчутти в своїх щоденних парохіяльних та сусідських зносинах з ними.

З грушатицьким дідичем жив о. Квінтіліян також не в найліпших відносинах. Між ними ще за панщини раз-у-раз виходили свари і навіть процеси за якусь скіпщину, за доставу топлива з панського ліса, за право полювання, до якого о. Квінтіліян був великий охотник, за риболовство і тисячні інші придирки. О. Квінтіліян не вірив у руськість пана Суботи і вважав його таким самим „поганим Ляхом“, як і інших дідичів. Дідич зі свого боку називав попа деруном і часто заносив на нього скарги до консисторії та до циркулярної влади за надужиття в рубриці *jura stolae*. Та про те вони, особливо тепер, по скасуванню панщини, досить часто сходилися на розмови. Особливо дідич, приголомшений випадками, не маючи дома крім німечної жінки і одинокої дочки (друга була замужем аж десь на Поділля) ні з ким слова розумного промовити, часто заходив на попівство, щоб „відвести душу“. От тим то й сьогодні його прихід не здивував нікого. О. Квінтіліян був удовець і до того бездітний і держав у себе господиню, якусь повдовілу попадю, стареньку вже, поморщену жінку, що поза кухню і шпіжарню не бачила й не знала світа. Тож не диво, що й о. Квінтіліянови не раз хотілося побалакати хоч би й з таким несимпатичним чоловіком, яким був для нього пан Субота. А ще сьогодні були спеціальні причини, задля яких пан бажав поговорити з попом.

Привитавшись з о. Квінтіліяном, який власне встав був від вечері, пан Субота, не сідаючи, вхопив попа за пояс долонею, і тягнучи його та торгаючи до себе, не то говорив, не то кричав аж до задишки:

— Ні, не витримаю довше з тими хлопами! Не можливо, в'омість, неможливо! І відки вони такого духа набралися? Таж се страх, страх, страх подумати!

І він чим раз сильнійше торгав о. Квінтіліяна, потрясаючи його наповнений живіт.

— Паночку, — відповів з косим усміхом о. Квінтіліян, силкуючись увільнити свій пояс від панської долоні, — поперед усього я вам не трепета, якоуб ви були обов'язані трясти, а по друге сідайте та висапайтеся — може чайку позволите? Пані Климентова, просимо чайку по скляночці — а по третє зберіть дух та говоріть порядком, що сталося.

Пан Субота пустив в'омостів пояс, сів на фотель, відхлипався, випив душком поставлену перед ним чашку чаю і потім, пальцями обтираючи вуса, витріщив очі і, похилиючися до о. Квінтіліяна, мовив з таємничим притиском:

— Щож таке вельможний пан побачили?

— Вельможний пан! — скрикнув немов ображений пан Субота. — Що ви, отче, звете мене вельможним паном? Звіть мене жебраком, банкрутом, то будете мати рацію. Адже ось провідна неділя, а в мене ще ані скиби не орано!

— І в мене не орано. Через вітри.

— Ну, та вам зорють. Але мені бо не хочуть. Уся громада сприяглася. „Хіба під вояцькими канчуками будемо робити, а инакше ані руш!“ Ну, чи чував хто таке? Ну, та вже я їм зроблю те медоумеденіє, чи як то ви кажете? Післав по ляндсдраґонів і горівкою напою, щоб добре-добре-добре били. Нехай мають, чого хотять.

— Сиче подобаєт, — мовив о. Квінтіліян. — Хочащому будет і приложится. Вони то оправдуються, що як би добровільно пішли на вашу роботу, то ще готова вернутися панщина. Вже я повчав їх і толкував і патент відчитував і поясняв, що цісарське слово невідкличне, — та що ти дурням зробиш! Не розуміють і не вірять.

— Не кажіть так, отче. Вони не дурні, хоч свого розуму не мають. Є між ними такі вчителі, такі апостоли, що їх наводять на все лихо.

О. Квінтіліян випростувався і протягнув лице. Очевидно, панське підозріння було вимірене на нього та на його собратів.

— Алеж, пане дідичу! — зачав він ремонструвати. Та дідич зупинив його.

— Ні, ні, я не про вас і не про священників, хоч є й між ними апостоли бунту та незгоди між хатою і двором. Є, того не заперечите. Але тут щось гірше показується. Між ними самими показуються далеко гірші фанатики. Нічого святого, ніякої поваги — просто анархісти!

Пан Субота старався вимовити се слово так, щоби викликати як найбільший страх у свого слухача.

— Що ви мовите? — скрикнув о. Квінтіліян. — Анархісти? По наших селах?

— Не по інших, але в нашім, у Грушатичах. Адже ось тільки що я зайшов до коршми і мав там розмову з тим мудрагелем — як то його? — З тим довговязим Костем Думяком. Знаєте, аж мороз по мені проходив, як я слухав, що той чоловік говорив! Таже за те шибениці мало. Не треба нам панів, не треба нам дворів.

— Ну, та се й правда, — бовкнув о. Квінтіліян, — подумати глибше, то справді, на що нам їх?

— А, то й ви тої самої співаєте? — скрикнув пан, зриваючися на ноги. — Ну, добре, буду знати, де шукати вчителів, що навчають хлопа на такі думки.

У о. Квінтіліяна пішли мурашки поза спиною від сих дідичевих слів. Він і собіж схопився з крісла, вхопив пана дідича обома руками за плечі і втиснув його назад у фотель.

— Алеж, пане дідичу! Я жартую!

— З такими річами не можна жартувати! — сказав дідич, важко дишучи. — З огнем жартуйте. Адже хлоп як дитина. Скажете йому: не треба пана, то що йому значить піти і вирізати всіх панів? Як не треба, то нехай не заваджають! А ви подумайте: сьогодні ви йому скажете: не

треба панів, а завтра він сам собі скаже: не треба попів! І що тоді буде?

О. Квінтіліян усміхнувся якось на кутні зуби і сказав гірко-солодко:

— Ну, пане дідичу, то так не можна... Вже хлоп не такий дурний, щоб не бачив різниці. Духовенство стоїть під охороною релігії, а наш народ релігійний, до глибини душі релігійний.

— А в 1846 році не кричали: Ні рапа, ні рора?

— Е, то Мазури! Мазури, то дич. Ані крихти релігійности не мають.

— Еге, еге, так ви й кажіть: Мазури! Русини між ними були. Як що лихе, то Русин пильний ученик. Ніяка релігія не допоможе. Тай, зрештою, по правді сказати, яку ви там релігію подаєте?

— Як то яку? — крикнув пан-отець у почуттю своєї гідности. — Хіба не товкмачу їм: не кради, не чужолож, чти отца свого і матер свою?

— А про пана й байдуже!

— Про пана в заповідях нема, — мовив простодушно о. Квінтіліян, — але в проповідях то я часто згадую панів. Як прийдеться пригрозити їм, то все кажу: напле на вас Господь панів сто раз лютійших, як теперішні, а по смерті разом з панами будете клекотіти в смолі безконечній.

— Е, вс—тися в таку релігію, пан-отче, як ви нічого ліпшого про панів не вмієте сказати. Та тож виразна намова до того, щоби панів уважати кровопійцями, грішниками та чортівським насінням.

— Та я про добрих панів не говорю, — оправдувався о. Квінтіліян, — а про злих як же инакше буду говорити? А що до релігії, то я просив би вас не зневажати її, бо за се можете мати великий клопіт.

Тепер у пана пробігли мурашки за плечима, та він не показав по собі нічого, тільки всміхнувся, та плещучи о. Квінтіліяна по плечі, мовив:

— Ей, отче, отче! З вами розговорися по щирости, то вже зараз і образа релігії. Ніби то ви самі вірите в те все, що там дурним хлопам говорите! От говориться. Головна річ — пускати страх на хлопа: душу свою згубиш, пекло на тебе чекає! Щоб боявся, щоб не переступив свої собачої границі, щоб не ласився на те, що не його, щоб краще з голоду здох, а не торкнувся того, що панське або попівське. От як я розумію релігію, ось у чім бачу її громадське значіння. Пан-Біг — що таке Пан-Біг? Ми того не знаємо, ніхто його не бачив, але ми з нього робимо незримого та всемогучого жандарма, щоб пильнував нашого добра, нашого життя, наших родин.

О. Квінтіліян слухав сеї богохульної мови, щільно заткавши вуха, і нарешті пропищав:

— Пане дідичу, замовчіть! Богом вас клену, не говоріть таке. Мені як священникови не вільно слухати таких мерзких слів!

Дідич розреготався.

— Ну, ну, я й не знав, що ви такий віруючий. Вибачайте, не буду більше. Але ба, яж вам іще не доповів про свою розмову з тим анархістом, з тим бунтівником і бузувіром Костем Думяком.

— Воістину раб строптивий і прекословний. *Individuum non subordinatum!* — зітхаючи мовив о. Квінтіліян.

— Але уявити собі не можете, до чого він посував свою безличність! — скрикнув пан. — Каже мені, найліпше зробите, як продасте нам увесь свій маєток. Ну, чи чув хто таке, аби дідич продавав свій маєток своїм підданим?

— Справді такого у нас ще не було, — хитаючи головою мовив о. Квінтіліян, — але щож, дасть Бог, то й таке буде.

— Що? Ви також бажаєте того? — скрикнув дідич.

— Бажати не бажаю, а міркую, що до того дійде. Мужики з землі живуть, їм вона й потрібна.

— А я хіба з божого духа жию? — гукнув пан.

— Ну, і ви з землі живете, певно, і я з неї жию, але ми на ній не робимо, ось у чім ріжниця. А вам як дадуть гроші за землю, то ви собі осядете в місті і без журби, без клопоту, без гризні будете жити з самого проценту. І ні кому не будете на очах, ніхто вам не позаздрить, не погрозить. Як би я так міг, їй Богу пішов би геть із села.

— А відкиж вони стільки грошей візьмуть? — мовив пан уже лагідніше. — Тож не багателя! То сума! Сто тисяч, двісті тисяч!

— То вже їх річ. А вам при таких розмовах не сердитися, тільки сказати: і овшім, людоньки, з дорогої душі продаж! Кладіть гроші на стіл і беріть собі все.

Пан звисив голову і міркував щось хвилину.

— Се правда! — сказав нарешті. — Се ви розумно сказали. Нехай купують. Своєю дорогою, я їм таку ціну заломлю, що за голови похапаються. Добре. Але той гайдамака ще одно сказав мені, таке, що в мені аж кров скипіла. Сказав, що хоче мою дочку сватати.

— Молодець! — аж цмокнув о. Квінтіліян.

— Що? І се вам подобається?

— Хвалю за відвагу. Чомуж би не попробувати щастя, ха, ха, ха! — реготався пан-отець. — Ну, але кажіть, що ви сказали би тим старостам, як би він справді прислав їх до вас сватати дочку?

— Повистрілював би їх як псів!

— А щож вони винні? Куди їх післали, туди йдуть.

— О, яб їм показав, куди від мене дорога! — сердився пан.

— А я думаю, що ви все таки спиталиб і свою доньку, чи хоче йти за Костя, — мовив пан-отець, і на його устах загравав іронічний усміх. Він так само, як і всі в селі, знав, що панна Галя кохається з Костем Думяком і часто сходиться з ним на вечерницях у селянських хатах.

— Що, яб її питав! — скрикнув пан Субота. — Що то я її не батько, щоб не міг її наказати? Їй уже траплялися два пани, один навіть грабя. Ну, вона відказала їм і я не хотів її силувати. Один, бачите, скрофулічний тай сам добре злямпартований, а другий п'яниця і картяр. Ну, я вже знаю таких, то й подякував їм красенько за честь. Але щоб мені простий хлоп, тай ще такий анархіст смів думати про мою дитину тай навіть свататися до неї, сього як світ світом не бувало й не буде.

— Як Бог дасть, як Бог дасть! — знов якимось іронічно додав о. Квінтіліян.

— Як то як Бог дасть? — осердився пан Субота. — Що тут Бог має диспонувати, де моя повна власть і сила? Тут мені й сам Бог не має нічого до розказу, бо я її батько і дам її, кому схочу. А малаб іти за хлопа, то волю її поховати.

— Так-то-так, — мовив священник, — а все таки буде, як Бог дасть, а не инакше.

— Ну, знаєте що, — сказав пан Субота, — то нехай вам буде, як Бог дасть, а мені так, як я запоряджу. А тепер іще одно. Знаєте, я якимось боюся завтрішнього дня.

— А чого вам боятися? Ляндсдраґони будуть, то вже вони не дадуть вас скривдити.

— А ляндсдраґони будуть тай поїдуть, а я все лишуся серед тої мужичні.

— І що, боїтеся їх?

— Та як би вам сказати? Підчас панщини чоловік жив собі, ані гадки не мав. Усе йому мусіло бути, хлоп не смів ані скривитися, а тепер підіть ви, як собі розбирають! Адже у такого хлопа, ще й підбунтованого такими анархістами, як отої Думяк, розваги мало. Від слова до діла рукою подати.

— Щож би я міг вам порадити на се?

— Моглиб. У вас там, у ваших Требниках є, десь чував я, така молитва, таке закляття, що мов невидимим

муром може огранити дім від злодіїв та підпальників і чоловіка від скритовбійців. Правда то? Є такі молитви і заклинання у ваших Требниках?

— Може де в давніших були, але тепер їх не друкують.

— Е, я чув, що деякі попи мають їх у старих писаних Требниках. Але бояться відправляти їх, бо в тих молитвах така сила, що як би піп чимось ухибив і відчитував їх без піднесення духа, то зараз на місці сила тої молитви вб'є його.

— Та в мене тут є старі писані Требники. Пошукаю, може знайду таку молитву.

— І ви булюб готові відчитати її на моїм обійсті.

— Га, вже побачив би. Коли то така небезпечна річ, то — очевидно, миб мусіли сторгуватися...

— Я не пожалую нічого, аби лише я чув себе безпечним. А то тепер і спати не можу, все здається: ось підпалить і всі ми в хаті згоримо живцем. Пару разів уже й снилося мені таке, і за кожним разом я зривався зі страшенним криком і мокрий, як у воді вижмиканий.

— То недобрий знак, — поважно мовив о. Квінтіліян. — Видко, нашествіє духов воздушних. А проти них треба твердого закляття. А молитвою і постом їх не прогониш. Пошукаю тої молитви, пошукаю, хоч досі ніколи не доводилося уживати її. Ох, тяжкі часи настали. Духи воздушні зворушилися і каламутять серця людські!

І він побожно завернув очі до гори і перехрестився. А коли пан пішов від нього, він довго ще стояв і міркував, чи справді пан такий дурний і, не вірячи в Бога, дійсно вірить у охоронну силу якоїсь молитви, чи може він і сим разом підіймав його на кпини. Тих панів ніколи не зміркуєш.

IV.

Ой, несподіванки, ой, несподіванки впали на пана Суботу! Всю ніч його мучили страшенні сни: то він кипів

у смолі — проклятий піп наврочив! — то пікся в огні і чув по всьому тілі страшенну спеку, поки не прокинувся, то збунтовані мужики клали його на землю і бралися приволочити його бороною. Ой, Господи! Що збудиться, то весь мов у лазні викупаний, а засне знов на хвилю, то знов йому всяка погань на сон набивається.

А рано ще не світало, чує крізь сон тупіт коней, брязкіт ланцюхів, гейкання мужиків — ой, Господи, бунт! Ідуть руйнувати, грабувати, різати й палити. Зривається — справді на ґанку купка мужиків, а за парканом на дорозі довгий ряд коней. Мужики стукають до дверей. Пан перехрестився і вийшов до покою, з якого вели на ґанок скляні двері. Не відчиняючи дверей, він запитав крізь шибу:

— А чого вам треба, люде?

— Та на роботу приходимо.

— Як то на роботу? Хто вас пригнав?

— Та ми не худоба, прошу пана, аби нас гнати. Самі прийшли.

— Самі прийшли — повторив пан, вухам своїм не вірячи. — Адже вчора клялися та зарікалися, що не підете, а сьогодні що вам сталося?

— Та то Думяк оголосив по селі, що можна йти.

— Чому ж сьогодні можна, а вчора не можна було?

— То пан того не знають? Адже ми до вчора вірили, що панщина ще не скасована, що цісар дарував її лиш на пробу, чи схочуть хлопи добровільно панам і далі робити. То ми й постановили собі, аби нас різали, а на роботу не йти, хіба під цісарським примусом.

— От то дурні! Тай за те за рік скільки канчуків наїлися! Ну, а щож сталося тепер, що приходите добровільно?

— Та вчора Думяк був у місті та чув, як там витрублювали та вибубнювали, що панщина пропала на віки, а пани дістануть за неї сплату облігаціями.

— От то новина! — засміявся пан. — Та чому ж ви мене не спитали, я се ще перед роком знав.

— Як ми мали питати, коли пан усе такі забурені ходили та на нас вовком дивилися?

От так розвязалося непорозуміння і мужики немов на лютерії виграли, пішли на роботу до пана, щоб заробити хоч на тютюн та горівку, а пан урадуваний та розсмішений їх непорозумінням вернув до покою.

Його жінка мала спараліжовані обі ноги і вже отсе п'ять літ її возили в кріслі. Зрештою, вона була весела, жартовлива жінка і в противенстві до свого чоловіка не боялася нічого, а особливо мужиків.

— Я їм нічого злого ніколи не робила, а не одного й ратувала з біди, то в мене сумління чисте, і ніхто мені не зробить кривди. А ти — говорила до пана, коли сей жалувався, що по ночах мучать його страховища, — ти видно мавш нечисте сумління, то терпи тепер.

— Що там сумління, — нерадо бурчав пан. — Я також нікому кривди не зробив. А що карав та в арешти саджав та сікти велів — то сеж моє право, сього вимагала дисципліна, без сього би чоловік між тим хлопством за пса поваги не мав. Без того не можна було.

— Ну, то й задоволься тим, що мав колись повагу, а тепер не маєш.

Пана ся резолюція мало заспокоювала, та тепер, вертаючи з ґанку до покою, де вже на столі стояла заставлена кава, він був веселий і реготався сердечно.

— Представ собі, Мілечко, хлопці до вчора не знали, що нам за панщину буде плачено.

— Не знали? То як же вони думали?

— Мабуть думали: один цісар подарував, другий може відібрати? І все боялися, що як лише вони добровільно підуть до панів на роботу, то панщина верне знов, цісар велить їм робити на віки вічні. І тому воліли торік буки брати від вояків, ніж іти добровільно на заробок.

— А, Господи! — скрикнула пані, — і так вони через

свій недогад канчуків набралися! І ти знав се і не заспокоїв їх давно?

— Я знав? Хіба я знав, чого бояться? Не хочемо йти на роботу, хоч нам які гроші давайте, тай не хочемо. Щож мені було робити? І по інших селах було так само, і скрізь аж під ляндрдрагонськими канчуками робили.

— О, Господи, Господи! — зітхала пані. — А я то скільки наплакалася, скільки їх напросилася!

— І шкода було твоїх сліз і слів. Дурня і в церкві, а нашого хлопа й на свободі бють. Він не доріс до свободи, любить ярмо так, як кобила батіг.

В тій хвилі почувся знов рівномірний стук кінських копит і знайомий голос воєнної трубки. Се приїхали ляндрдрагони. Пан Субота, голосно регочучись, вибіг на подвір'я і привитався зі знайомим капітаном.

— Пане капітане, за пізно прибули! кричав він.

— А що сталося? — з жахом запитав капітан. — Я й сам боявся, щоб не було якого конфлікту.

— Та нічого, Богу дякувати! — сказав пан. — Усе минулося, весь страх, усе роздрознення, вся їх упертість, усе се була тільки одна помилка. Представте собі!

І він почав капітанови вияснити, в чім було діло. Капітан також засміявся.

— Ну, такогоб і не придумав! От іще фанатики! І дісталиж торік за своє! Ну, але позвольте, що піду вашій пані ручки поцілувати.

— А я так раджу, пане капітане. Вашу компанію велю тут трохи погостити, бо задурно їхала, і нехай вертає назад, а ви лишіться сей день у нас. І так ваша служба тут почислиться.

— Добре, — мовив капітан і, видавши компанії відповідну інструкцію, пішов до покою.

Привиталися з панею Суботовою, капітан випив каву, яку подала Галя, і тільки зачав оповідати якісь міські новини, коли служниця вийшла і сказала пошепки до пана:

- Хлопи прийшли, прошу пана.
- Що за хлопці?
- Та так із села.
- Чого хочуть?
- Та хочуть поговорити з вельможним паном.
- А багато їх?
- Та два... чи три.
- Проси їх сюди.

За хвилину увійшов Яць Коваль і Степан Чапля, сей останній держав хліб під пахою.

- Слава Ісусу Христу, — сказали вони.
- Слава на віки. А чого ви, люде?
- Прошу вельможного пана, просимо хліб святий на стіл покласти, — сказав Коваль.
- Кладіть.
- Просимо вельможного пана, чи позволите нам сказати те слово, задля якого ми сюди прислані?
- Кажіть.

— Отже ми ловці молодці, сім літ на лови ходили, до сього краю заблудили. Прислідили ми куницю...

— Ах, ви драбуги! — скрикнув нараз пан, зірвавшись з місця. — Ви смієте?

— Миж просили у пана дозволу, — сказав спокійно Яць.

— І ви сміли приходити до мене з такою безличністю? Хто вас прислав?

— Вельможний пан знають так само, як ми.

— Де він? Кличте його сюди!

Думяка не треба було кликати. Він весь час стояв у передпокою і шептав зі своєю улюбленою Галею.

— То ти, Костю, на правду робиш собі сміх з мене? — визвірився на нього пан.

В тій хвилині капітан устав з місця, підійшов до Костя і подав йому руку.

— А, Думяк! — промовив до нього, — ти вже на урльопі?

— За абшитом, пане капітане. Пятнацять літ *treu und redlich* прослужив.

— Ви його знаєте? — запитав пан.

— Ну, якже, хто не знав би Думяка, що був *Vordermann* у ґренадирським полку! Любимець усіх генералів. А ви чули, як він грає? Знаєте, бувши у Відні заслухався, як грав Паґаніні, тай почав собіж на той спосіб. Варто послухати! Граєш іще, Думяк?

— У мене тепер роботи багато, рідко коли і в неділю за скрипку беруся.

— Генерал від ґренадирів дарував йому скрипку. Талановитий чоловік, шкода, що невчений. Але що ви тут за комедію показуєте? Бо я не зрозумів, що сей чоловік говорив і по що вони хліб на столі поклали?

— Се у них звичайні обряди при сватанню, — сказав пан. — Я також зразу не догадався.

— При сватанню? Значить, прийшли пана дідича просити на весілля?

— Дідька лисого на весілля! — скрикнув пан. — Прийшли сватати мою дочку за отсього опуда!

— Ви? Думяк? — дивувався капітан.

— Так, пане капітане, до розказу. Я чесного роду, тепер вольний чоловік і господар, панна Галя мене любить, до панства її не тягне і дала мені слово, що піде жити зі мною. От я й приходжу до пана дідича зі сватами.

— Мовчи, рекрутське вухо! — крикнув дідич удаючи, що дуже сердиться, хоч на правду йому робилося якось смішно з усеї сеї пригоди. — Мовчи, не смій мені навіть згадувати про своє дурацьке сватання. Я тебе ані бачити, ані чути про тебе не хочу, ти анархіст, ти на шибениці скінчиш, а моїм зятем не будеш, як світ світом.

— Поперед усього, — холодно і спокійно відповів Кость, — до сватів чемні люде говорять без крику. Так

уже звичай велить. Можете нас відправити, але чести нам не уймайте. І я вам не рекрут, а вислужений фельдфебель від цісарських гренадирів.

— А будь ти собі сам вислужений дідько, то я тебе не хочу знати! — скрикнув пан і тупнув ногою. — Альо, старости, беріть свій хліб і забирайтеся з Богом до дідька!

Спокій і певність Думяка дратували його. Він аж задихався і спотів з пересердя, хоч на дні душі чув усю несерйозність і Думякового спокою і своєї сердитости. Сеж комедія, не жадне дійсне сватання, — думалося йому. Деж таки се чувано й видано! І обертаючися до своєї жінки, що досі весь час мовчала і дивилася на ту сцену, промовив до неї:

— Мільцю, чуєш, що за комедію робить з нами отсей хамло! Він, недавній підданий і свинопас, підіймає очі і простягає руку по нашу дитину!

— Щож, — мовила пані спокійно, — треба її спитати, чи піде за нього.

— Що, її питати? — знов не на жарт озвірівся пан. — Та яке вона має право рішати тут, де ходить о гонор усеї родини? Я її радше в монастир запру або в домовину зложу, а не дам за мужика.

— І я радив би запитати панну Галину, — сказав капітан. — Адже як вона не захоче йти за нього, то все балакання відразу стає безпредметове.

— Еге, як не захоче! — мовив пан, махнувши рукою. — Як би то вона була панна аристократка, з великими амбіціями і високим тоном, то певно не схотіла би. А тож вона у нас дурна, проста, зросла більше з мужиками, ніж з нами, то боюся, що їй сей валило якраз буде до вподоби. Ні, краще й не питати її.

Та мати вже подзвонила срібним дзвінком, що лежав на столі біля її руки, і Галя увійшла до покою. Була се дівчина 22 літ, крепка, здорова й румяна, з блискучими очима, низьким чолом і круглою як молоко білою борідкою,

зовсім не похожа на дурну та просту, а навпаки, зовсім свободна і самостійна в кождім своїм руху, в кождім слові.

— Галю, дитино моя, — мовила до неї мати, — ти знавш отсього парубка?

— Як же не знати, знаю! — мовила Галя і лице її обіллялося ще густійшим румянцем.

— І знаєш, чого він прийшов до нас?

— Знаю.

— І що скажеш на се?

— Піду за нього.

— Що? — скрикнув батько, хоч відразу надіявся такої відповіді. — Підеш за нього, за хлопа, неотесаного, злидаря, що нині не є, завтра може розпитися?

— Що може бути, того ніхто не знає, — скромно, але твердо відповіла Галя. — Я можу завтра вмерти.

— Волілаб нині вмерти, ніж маєш таке говорити! — скрикнув пан, тепер почувуючи, до чого воно справді йдеться.

— Антоне! — з докором промовила мати! — Гамуйся! Що ти говориш! Сеж наша дитина.

— Не правда! Не може бути моя дитина! — кричав пан, забуваючи сам себе. — То якась хлопська дитина, яку тягне з двора під солом'яну стріху, до скипок, вівсяного журу та чоловічих кулаків. Моя дитина ніколи не пішлаб на таке.

— Таточку, — озвалася Галя, — а що мене мало тягти до тих кавалерів, яких ви мені раjali досі? Їх титули, що один г'раф, а другий барон?

— А хоч би й так.

— А один сточений хоробою, на пів ідіот, а другий п'яниця і картяр, що видимо тільки й спекулював на ваш маєток. Я вашого маєтку не хочу і не хочу бути його додатком та його жертвою. Я вже повнолітня і хочу йти за того, хто мені до вподоби. А запирати мене до монастиря,

ані навіть держати мене в своїм домі проти моєї волі ви не маєте права.

— Не маю права! — аж скрикнув пан. — А ти відки до того приходиш учити мене права?

— Бо бачу, що ви його не знаєте, коли таке говорите. Я такими словами не дам себе залякати.

— Побачимо, чи се пусті слова. А поперед усього забирайся відси з покою. Що родичі скажуть, те й буде.

— Я родичів шаную, — сказала Галя, — але в таких річах, як заможя, маю свою волю. І наперед вам кажу, не мучтеся ніякими нарадами. Я хочу бути Костева і буду Костева.

— Проти нашої волі?

— Тут я маю свою волю.

— Алеж я тебе прокляну! Я тобі ніколи благословенства не дам!

— То й не давайте. Обійдуся. Аби мене Бог благословив. І мама поблагословить.

Мати веміхнулася до неї, та не сказала нічого.

— Я тебе видідичу! Я тобі нічого в посагу не дам! Іди гола з моєї хати!

— І піду. Хата, в якій мене на силу хочуть держати, булаб мені тюрмою.

— Ну, чи сказалася дівка! — кричав пан. — Що вона говорить! Се ти, анархісте, так збаламутив її! — обернувся він до Думяка.

— Я вам казав, пане, що я певний Галі, — відповів Думяк. — І думаю, що найліпше зробите, відложивши свою сердитість і даючи нам своє благословенство. На ваш маєток ані я, ані Галя не маємо ніякого забагу. Коли хочете, зараз вам тут цесію підпишемо. А чи пустите її з дому голу, чи одіту, се вже ваша річ. Я шукаю жінки-приятеля, щоб мені була до душі і щоб була добра господиня.

— Та що вона за господиня! — буркнув пан. — Нероба, двірська панна, марнотратниця.

— Се вже ви, паночку, говоріть таким, що її не знають, а я маю свої очі і бачу добре, що бачу, тай чую, що чую. Сапаючи важко, пан почав ходити по покою, а потім, махнувши рукою на селян, сказав:

— Вийдіть до передпокою. Порадимося.

Селяне, не беручи свого хліба, вийшли, і Галя з ними.

Пан Субота довго мовчки ходив по кімнаті, завзято крутив вуса і зпід лоба позирав то на жінку, то на капітана, немов очима питав у них поради. Далі промовив до жінки:

— Що, Мілечко, яка твоя рада?

— Щож мені радити? Галя в мене добра дитина, послужна, роботяща, і я радаб бачити її щасливою.

— Але чи будеж вона щасливою за тим неотесаним мужиком, що всею своєю силою ненавидить панів? Адже він не забуде того, що й вона з панів, і певно дасть їй се нераз почути.

— Ніби родовитий пан, граф чи барон не дасть їй десять раз швидше і грубійше почути, що вона йому не рівня, що він узяв її з ласки, що вона простачка і негідна його! Ей, Антоне, Антоне! Згадай, що ми також не аристократського роду, а тепер не такі часи, щоб нам конче тягтися туди, де нас не просять і не потребують,

Пан Субота задумався важко й похилив голову.

— Твоя правда, Мілечко! Нема потреби нам пхатися в ті панські-магнатські круги, де ми й до віку будемо прибудами та приймачами, неналежними до їх сім'ї. Але сеж іще не значить, щоб ми зараз спускалися на дно і мішалися знов з тою чорною расою, з якої ледви вибилися наші діди й батьки.

— Вибилися або й не вибилися, — спокійно і розважно мовила пані. — Навіть життям мало від нього відірвалися, хіба більше звисли на його працю, відвикнувши самі від неї. Ні, Антоне, не вдавайся в такі думки, вони ні до чого не доведуть, а тільки можуть у нашім домі наробити лиха й грижі, розстроїти життя нам і нашій дитині.

Сам бачиш, як живе Женя зі своїм вельможним мужем. Що їй з того, що має титул графині? А кілька разів зійдеться зо мною, то — вичекавши аж лишимосся самі, кидається мені на шию, цілує мої руки та плаче-плаче та приговорює:

— Мамочко, мамочко, втопили ви мене! Несчастлива я на віки.

Для пана Суботи не було се ніякою новиною, що його старша дочка Євгенія, колись славна на весь край красуня, вийшовши за новоспеченого графика Опустовського, розпусника й марнотратника, тепер важко бідує і опинилася над берегом економічної руїни. Правда, вона з вродженої гордості ніколи не признавалася батькови до свого горя, але батько турботними очима й сам нераз бачив, як сохне та вяне краса його дочки, як вона насилу здушує свої зітхання і потайно втирає слюзи шовковою хустиною, і ся згадка в сій хвили дуже болюче стиснула його за серце.

— Ну, ти знов починаєш про Женю, — мовив він сердито і відвернувся, щоб тою сердитістю замаскувати своє зворушення. — Сама хотіла графа, я її не силував... тепер має, чого хотіла.

— Сама хотіла! — з докором промовила пані. — А ти не хотів? А ти не возив її до нього в гості, не заохочував її кокетувати його, не задурював їй голову його титулом і зв'язками й протекціями? Ей, Антоне, Антоне! Досить тобі, що поміг утопити одну доньку, а ще й другу хочеш?

І вона нечутно почала плакати, затуливши лице хустиною. Пан Субота знов почав сердито ходити по покою, а потім зупинився перед капітаном, що ні в сих, ні в тих сидів як свідок сеї фамілійної сцени і тільки над тим і думав, як вибратися з сього дому.

— Вибачайте, пане капітане, — мовив пан до нього, — що заставили вас слухати сеї прикрої розмови. Отак нам не щастить з нашими дітьми! Син однак уже був на університеті і згинув у поєдинку. Дочка одна бідує за графом,

а друга — чуєте самі — наважилася йти заміж за мужика, підданого... Ну, чи чув хто таке? Адже се такий скандал, що я й подумати ясно про нього боюся. А тут ще й жінка... ну, скажіть мені ви, чоловік чести, що мені тут робити і як поступити?

Капітан помовчав хвилю, морщачи свої густі брови, а потім сказав:

— Не легко мені радити в такій важкій справі. Тай відки я приходжу до того? Що найбільше хіба міг би сказати: обоє молоді подобаються мені. Думяка знаю досить добре і маю переконання, що він чоловік чесний і з характером. Що скаже, на тім стоятиме. А свою дочку ви ліпше знаєте, то вам і лекше зміркувати, чи вволити її волю, чи ні.

— Так то, так, ліпше знаєте? — сумовито мовив пан Субота. — Ніби то чоловік може знати жіночу натуру! Сьогодні сього хоче, а завтра давай їй чогось иншого. Захотілося — запрягайте, відхотілося — розпрягайте! Та тьфу на неї! Захотіла за хлопа, то нехай собі йде, а я за дочку не хочу її знати. А гов, люде, свати, ходіть ближче!

Так він крикнув, відчинивши двері від передпокою, де ждали досі свати й Кость Думяк. Вони ввійшли і стали мовчки біля порога.

— Ну, наважився ти на мене, — промовив пан до Думяка, — то нехай тобі буде по твому. Збаламутив ти мою дитину, бериж її собі, нехай вона тебе баламутить. Я від себе не дам тобі за нею нічого і ти підпишися мені тут, що нічого не жадаєш.

— І овшім, — мовив Думяк.

— Так само й вона нехай мені підпише, що зрікається всього за себе і за свої діти.

— Се вже як вона схоче, — завважив Думяк, коли тимчасом пан Субота розсівся біля стола і важким почерком почав на аркуші стемпльового паперу польськими буквами (по українськи він не вмів писати) і з усякими обов'язковими каракулями: „Intercyza czyli mimowolna

zgoda przedślubna między panem Antonim Subotą, i jego żoną, Emilią, z jednej, a Kościem Dumakiem i Haliną, moją córką a jego oblubienicą, z drugiej strony. Staneła zgoda wbrew mojej woli i bez mego błogosławieństwa, nie chcąc jednak iść wbrew woli córki i jej matki zgadzam się na to, żeby moja córka Halina została żoną wyż wyrażonego pracowitego Kościa Dumaka i to pod następującymi warunkami:

Primo: Wyż wyrażony Kość Dumak bierze ją bez mego błogosławieństwa i sam swoim kosztem sprawia jej wesele, o czym ja, jej ojciec, i wiedzieć nie chcę i na takowe wesele zaproszonym być nie chcę i uczestniczyć w niem nie myślę.

Secundo: Wyż wyrażony Kość Dumak podpisuje się na tym dokumencie i zeznaje wobec świadków wiarygodnych, że ani sam, ani imieniem swej żony, ani imieniem swych spadkobierców nie będzie sobie rościł żadnej pretensyi do mego majątku albo do jakiegokolwiek bądź jego części ani dla siebie ani dla swoich spadkobierców.

Tertio: Z bolem serca ojcowskiego zezwalając na ten ślub, żądam zarazem, żeby ani moja córka ani mój przysły zieć nie przyznawali się do żadnego pokrewieństwa ze mną i z moją familią i z tego tytułu nie podnosili żadnych pretensyj ani prośb ani pogróżek, lecz uważali siebie sami i byli uważani ogólnie za obcych mi i zupełnie obojętnych.

Na tych warunkach stając i od nich nie odstępując, podpisuję się ręką własną Antoni Subota.

Отсеї документ написавши, він посилав його піском, ще раз прочитав по тихо, поправив два-три блуди — бо писарство не було його ремесло, — а потім прочитав його на голос усім присутнім. Капітан усміхався, пані Емілія раз-по-разу здвигала раменами, але мовчала, тільки мужики слухали з набожним виразом на лицах, немов якого божого слова.

— Ну, щож, Костю, підпишешся під сею інтерцизою?
— запитав пан.

— І овшім, коли пан дідич підпишуть, то й я підпишу.

— А ви, свати?

— Та ми що? Хіба то наше діло підписувати чужі ерцетизни? — відповів Яць Коваль.

— То лише як свідки, Ковалю, як свідки, що ви були при тім, — заспокоїв його Думяк, і свати згодилися підписати. Так само згодився й капітан, усе посміхаючися в вус. У жінки пан Субота навіть не питав, чи вона підпише, а зараз же покликав Галя, прочитав ще й їй свою інтерцизу і пресеріозно запитав, чи підпишеться під нею на знак своєї згоди.

— Я, таточку, — почала було Галя, та тут перебила її мати.

— Галюню, не підписуй нічого! Адже бачиш сама, що се все дурниця. Татко пописав таке, що ні в дрова, ні в тріски. Нехай собі підписує він і хто ще хоче, нехай підписує й Кость, а ти до того руки не прикладай. А ти, дитино, не бійся того, що там татко городить у своїй ображеній амбіції. Доки я живу, доти ти моя дочка, байдуже на те, з ким зв'яже тебе доля. А по моїй смерті моя часть — твоя, і ти не маєш чого журитися татковими погрозами. Ходи сюди, дитино! Ходи й ти, Костю. Я вас благословлю щирим, не амбітним серцем, і я певна, що й Бог вас благословить!

Пан Субота при тих несподіваних словах своєї жінки став мов громом поразений, далі отямившись плюнув сердито, забурчав щось крізь зуби і вийшов з покою. Всі аж лєкше відітхнули по його відході і скромна церемонія тих незвичайних заручин відбулася без нього.

V.

У суботу Кость Думяк з Яцем Ковалем і другим своїм сватом пішов до отця Квінтіліяна, щоб дати на заповіді. Про те, щоб просити батька нареченої, не було що й говорити; наречена мала прийти просто до пан-отця, ніби на

візиту, бо звичайного товариського життя між двором і о. Квінтіліяном задля браку в нього жіноцтва не було.

О. Квінтіліян знав уже від самого пана, яка йому трапилася притичина з Думяком; пан з немалим жалем і обуренням оповідав йому, як Думяк розкохав його дочку і не посоромився прийти з мужиками і формально сватати її для себе. Пан-отець зразу не хотів вірити, щоб се було можливе в його парохії, а прочитавши панську „інтерцизу“ аж за голову вхопився з неперитворного обурення.

— Як же се можливо? — кричав він. — Адже се розбій на гладкій дорозі! Адже ті хлопці формально силують вельможного пана, силою відбирають вам єдину дитину! Я яко духовний не можу на се дозволити, мушу спротивитися сьому всею своєю повагою. Ні, то нечувана хлопська безличність! Такого ще не бувало і не буде ніколи. Я ніщо в світі не дам їм шлюбу.

— Гей, як би то було можна хоч церковною повагою розбити той шлюб, — зітхаючи мовив пан, — то се булоб дуже добре. Але боюся, щоб з того не вийшло ще гірше.

— А то що може гірше вийти?

— Що підуть жити без шлюбу, на віру.

— О, я того не стерплю, — крикнув завзято о. Квінтіліян і вдарив кулаком по столі. — Такої паскуди в моїй парохії не було й не буде. Я їх жандармами розгоню.

— Ну, отче, того не зробіте, — відповів спровола пан Субота, — раз тому, що вона все таки моя донька і я кривдити її не дам, а друге тому, що й жандарм на ваше слово не піде робити безправства.

О. Квінтіліян почервонів як буряк.

— Га, коли пан дідич так кажуть... і самі того хочуть... У мене в селі скоро трапиться такий соблазн, то я зараз шепну жандармови, і той як непишних розгонить. А коли вам се не на руку, то я...

Він аж задихався з несподіваного зворушення. Річ зразу байдужа для нього тепер набирала в його очах кан-

нічної ваги. Він чув себе в праві не толерувати в своїй парохії нешлюбного подружжя. Се його душпастирський обов'язок і від того він не відступить.

— Ну, ну, єґомость, — мовив, удобрухуючи його дідич, — се ви вже говоріть кому іншому. — Яж тут знаю ціле село і добре знаю, що тут кільканацять пар живуть отак без шлюбу і ви зовсім спокійно толеруєте їх, лише під тою умовою, щоб вам раз на тиждень робили панщину. Ви думаєте, що я сліпий і нічого не бачу? Такий ви каноніст, як я канонік. Ні, ви вже мені з такими дурницями не виїздіть, а говоріть поважно: чи не можна би вам вплинути спокійним, духовним поученням на того Думяка і на мою дочку, щоб вони покинули свої наміри і не робили скандалу? Ось що для мене було би важно і ось чого я в вас хотів просити. А там уже, що буде далі, як вам не вдасться, то про се ще буде час подумати.

О. Квінтіліян при тій пановій бесіді зразу страшенно розсердився, але нарешті помяк бачучи, що пан не має наміру робити йому клопоти та тяганини за безправні жадання панщини від селян. Він простягнув своє лице вниз, так що воно сильно видовжилося мов у чоловіка близького до безнадійности і сказав, розводячи руками:

— Пан дідич мають рацію — неморальности не викориниш жандармами. Тай що з того вийде? А що до моїх упімнень... ну, спробую ще, але не роблю собі ніякої надії. Що до панни Галі, то певно, се панночка з добрим вихованням і на неї надіюся мати вплив. Але з тим Думяком, недовірком і анархістом, я ледви чи договорюся до чого. Се поганий чоловік, правдива зараза цілої громади. Тут би радше пан дідич могли допомогти.

— А то як? — запитав пан Субота.

— А то так: прискаржити його в циркулі, що бунтує нарід, намовляє до непослуху властям, ну там... виступає проти релігії і церкви... не шанує зверхности, — то можеб

Його як прикоротили або просто до криміналу замкнули. І пан збулися би клопоту і я також.

— Вже то я, — в задумі мовив пан, — пару разів говорив з паном циркулярним старостою про того Думяка як про неспокійного духа, але що, староста, знаєте, Німець, держиться того закона як вош кожуха, все мені відповідає: „Herr Schlachziz, gegen Geister haben wir keine Paragraphen. Покажіть мені його злі вчинки, то я зараз цапну його як і всякого иншого злочинця, а неспокійний дух — was ist daran juridisch? І я не міг йому сказати нічого, бо щож можу йому закинути? Ви кажете: бунтує. Добре, давайте свідків, де, кого й на що бунтує? А так на голе слово, то йому нічого не вдіємо. Як би то по давньому, то можна би сказати, що вони нині всі від малого до великого бунтують, ну, але уряд видить усе те і не бачить у тім нічого небезпечного. А щож нам робити? Як собі дати раду з тим хлопством?

— Я все своє, — відповів на се душпастир. — Як не можна правом, то треба йти лівим. Заваджає вам Думяк, баламутить вам дочку — найміть собі охочих, а такі все найдуться, пересядуть його десь у ночі, поламають руки-ноги, розчереплять голову і тоді відхочеться йому і бунтувати в селі і женитися з двірською панною. Се у нас найліпший спосіб на такого неспокійного духа.

Пан Субота аж жажнувся, слухаючи сеї приятельської ради, вицідженої так спокійно, таким дружельбним тоном. „Ну, попик! Ну, душпастир!“ — мигнуло йому в голові. „Мало чим гірші перед півстоліттям банди опришків організували тай самі на розбій ходили, От такому звір не свою душу, а своє тіло, тай бувай здоров!“ А потім промовив:

— Ні вже, отче, я иншої віри і на такі способи не подамся. А як ви не маєте инших способів на навертання грішників, то на такі способи я не бажаю вам успіху. Легкоб я й сам міг опинитися під обухом, а в такому порядку чоловік ніколи не був би певний свого життя.

— Та я по щирости... так по сусідськи — задроботів о. Квінтіліян, присуваючися до діди́ча і силкуючися взяти його руку, яку сей шарпнув геть від нього. — Пане діди́чу, сеж я не зі злої волі... Знаєте, між людьми всяке буває, нераз годі инакше. А в тім яж нічого так лихого не хотів...

Та діди́ч не говорив далі нічого, але, взявши капелюх, вийшов із попівського сальону, не здоровкаючися і не подаючи господареві руки. Сей своїм звичаєм почав бігати по кімнаті, цмокаючи, спльовуючи та ляскаючи себе долоною по чолі:

— Ото з мене дурень! — говорив сам до себе. — Ото я з великої щирости показав себе панови в гарнім світлі! Ну, нема що сказати, в гарнім! Тепер він піде скрізь голосити, що руські попи донощики та гайдамаки, без сорому і сумління. Ну, та на щастя при тім не було свідків, усьому можна заперечити. І все те задля дурного Думяка та його глупого сватання! А нехай собі бере ту двірську телицю, буде мати з неї потіху. Що то мене обходить? Коли бо ні! Така вже свинська натура: аби лише прислужитися панови! Ей, Квінтіліяне, нераз ти вже на тих прислугах попівся, а нині найгірше. Дай собі з тим спокій, бо справді і люде тебе зненавидять і пан гордуватиме тобою. Адже ти бачив, не хотів тобі руки подати, пішов не прощавшись. Ну, се була хвиля подразнення; надіюся, що його сердитість швидко мине. Треба справді по змозі прислужитися йому. Доберу добрих способів, аби розмовитися з тим Думяком і виложити йому на розум, щоб не робив дурниці з тою панною. А там уже побачимо.

От так був о. Квінтіліян приготований на прихід Думяка. Сходячи до передпокою, де по звичаю чекали селяне, що приходили до пан-отця за ділом, він удав здивованого, побачивши тут Думяка з його сватами.

— Ой, ти тут, Костю! А ти чого до мене?

— Думяк підійшов, поцілував його в руку і промовив:

— Хочу дати на заповіді.

— Женишся?

— Так, в'юмосць.

— А з ким, рад би я знати.

— Та в'юмосць знають її, Галя Суботівна.

— Що, що, що? Галя... яка Галя?

— Нашого вельможного дідича донька.

— Ти що, здурів? Що ти говориш?

— Що в'юмосць чують.

— Як то, вона, панянка, малаб іти за тебе, простого хлопа?

— Щож, в'юмосць, що кому судилося, те й буде.

— Ні, се не може бути. І вона годиться на се?

— Зараз тут прийде, можуть в'юмосць саму запитати.

— Запитаю, запитаю. А її родичі?

— Мати благословила нас.

— А батько?

— Згодився, хоч і не благословив. Щож, його річ.

— Без батькового благословення? Чи чував хто таке?

Сеж не може бути! Я не маю права шлюбу дати.

— То вже як в'юмосцева воля. А я чув, що часом дають шлюб і таким паннам, що без батькової і материної волі втекли з дому. От у нашого сусіднього дідича Кориговського таке було. Та в'юмосць се ліпше знають.

— Що мене то обходить! То вони собі в латинським обряді, їм усе вільно. А нам у наших святім греческо-кафтоличеським не вільно.

— Моглиб мені в'юмосць показати той припис, аби я переконався, що справді не вільно?

О. Квінтіліян наморщив брови.

— Е, буду я тобі показувати свої приписи, то ти захочеш бути мудрійший від мене! Раз тобі кажу, що без батькового благословенства не можна дати шлюбу, тай годі.

— То в'юмосць не приймете від мене на оповіди?

— З таким браком не можу. Як батько не благословить — ні, не йде.

— Добре. Піду зараз до пана старости і запитаю, чи справді є такий припис?

— Що? До пана старости? — скрикнув уже сердито о. Квінтіліян. — Дам я тобі старосту! Що має пан староста мені до розказу в такій церковній річі, як шлюб? Вільно мені дати, а вільно й не дати.

— Ні, в'юмосць, — відповів спокійно Думяк, — говоріть се кому дурнійшому. Вам не вільно не дати, коли нема ніякої канонічної перешкоди. А щоб дізнатися, чи нема такої перешкоди, на те й голосяться оповіди. І я прошу оголосити їх, а там уже побачимо, чи хто зголоситься з перешкодою.

— Е, мудрагель ти, як бачу! Вже як трохи світла лизнув, то гадаєш, що все знаєш і можеш кожному диктувати: так роби або не так роби! А то, синку, так не йде! Ти знаєш своє, а я знаю своє і мушу свого держатися.

— Та щож, навіть як є канонічна перешкода — перебив йому Думяк, — то й тут є способи, подають до консисторії або й до самого Риму тай виєднують дозвіл на шлюб. А за таку перешкоду, як батькове неблагословенство, то я ще й не чув. Прошу в'юмосця не робити собі зі мною жартів і прийняти на оповіди, тай оголосити зараз завтра першу оповідь.

— Го, го, так тобі спішно! — усміхаючися мовив о. Квінтіліян. — Та певно, панна гарна і посажна.

— Я жадного посагу не жадаю від пана дідича, — перервав йому знов Думяк.

— Он як! Чи бачив хто таке! Панну бере, а посагу не жадав! Панна і віно — голе коліно! Ха, ха, ха!

— То, в'юмостику, так, — відповів на се Кость. — Я хоч не богач, а маю на стільки, що при своїй праці вигодую й маму-вдову і жінку з дітьми, як які Бог дасть. Богацтва не бажаю, праці не боюся, а коли Бог послав мені таку душу, що мене любить і мені припала до вподоби, то гріх би був, як би я розлучався з нею. Що їй там

дадуть, чи батько чи мати, то не моя діло, то її власне, на то я не числю і в то не втручаюся. Її річ мати діло зі своєю родиною, а моя річ дбати за неї відповідно до свого стану.

— І ти думаєш, що вона, двірська панна, буде відповідна до твого хлопського стану?

— Думаю, єгомосьць, що буде. Виж знаєте, я її ще маленькою вибавив і виносив на своїх руках, коли служив у дворі. Їх було дві сестри. Старша, тепер пані графиня, та була вроджена пані, горда, недотика, остра на слово; а ся молодша, то відразу видно було, що проста, щира, гадав би хто — хлопська дитина. Старша бувало дивиться спокійно, як бють людей на панщині, забивають у колодки та морять голодом, — се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути инакше. А отся молодша, то при таких пригодах ховалася геть і плакала, а дивитися на людські муки не могла ніколи. Тай від малку була в домі якось так як наймичка. Старша строїться, на фортепані грає, виспіває по французьки, а молодша все більше в кухні та в челядній, з дівчатами жартує та співає, тай робить з ними все, що треба, всякого покривдженого та зневаженого потішить, запоможе, а нераз і випросить від кари. Таку вже їй Бог ласкаву душу дав. І все собі скромна, тиха, трудяща, а оте двірське життя вважала собі за божий допуст, а не за жадне добро. Все її в село тягло, до хлопської роботи; все надіялася, що панщина ось-ось скінчиться і що в селах почнеться нове, свободніше життя. Вона з тим і вчилася, аби колись бути корисною на селі, вчилася такого, чого ніякі панни не вчаться. От за все те я й полюбив її як свою душу і чую, що без неї не міг би й жити на світі. А за що вона мене полюбила, то хіба Бог знає. Я з нею ніколи й не говорив про се, та мені й байдуже. Любов, се божий дар; кому дасться, бери її, не оглядаючи, жий нею як чистим повітрям та соняшним світлом. От таке й моя, єгомосьць.

О. Квінтіліян не без внутрішнього зворушення слухав отсих простих, а так глибоких висловів хлопської душі. У нього самого тьохнуло серце; він пригадав собі свою молодість, зразу заглушену шкільними науками, потім зм'якшану церемоніями та всякими забобонами, за якими засихало всяке щире та просте чуття, а нарешті прибиту стараннями за хліб, за наживу, де першою жертвою падала звичайно любов, а на перший плян виступав клясовий чи власний інтерес. І він по скінченню семінарії „з фамілійних обрахунків“ оженився з панною „деканівною“, значно старшою від нього, яка в додатку показалася давно вже не панною, жив з нею як з ворогом у одній хаті, тим більше, що вона була безплідна, нарікав, що не будь вона, він був би висвятився в целібаті і був би тепер єпископом, а коли вмерла, забравши двацять літ його життя, поховав її без жалю, як ненависну заваду. І кілька то їх подібних буває між його собратами! Живуть і або заглухнуть зовсім у буденних клопотах, або каються та сердяться весь вік на себе, на жінок, на все оточення, шукають чогось і не знаходять нічого, ані спокою, ані задоволення. І він зазирнув тому мужикови, якого життя складається так просто й натурально, хоч при тім так виїмково й цікаво. Він полюбив і почав збирати метрики й прилади до писання, коли нараз пригадав собі, що властиво нема ще панни молодії, без якої не можна писати протоколу.

— Ну, а деж твоя панна? — запитав він, та Кость, не відповідаючи, побіг до кухні, де вже добру хвилю сиділа Галя і розмовляла щось зі старою Климентовою. По хвилі вона вийшла до попівської канцелярії. Була в панськім, хоч зовсім простенькім убранню, трохи зарум'янена, але без змішання і заклопотання. О. Квінтіліян уклонився їй чемно, просив сідати, а — обертаючися до Думяка та його сватів, сказав коротко:

— Вийдіть і заждіть на ганку.

Кость Думяк вагався якусь хвилю.

— Ну, чому ж не йдеш? — grimнув о. Квінтіліян. — Не бійся, яж тобі панну не вкушу, будеш її мати цілу!

Думяк щез за дверима.

О. Квінтіліян обернувся до панночки з чутливим батьківським видом і, усівши на широкім кріслі напроти неї, довгу хвилю глядів їй в очі та хитав головою.

— Панно Галю, — обізвався нарешті, — і що се ви робите? Як молода пташка вилітає з теплого гнізда, тай куди, на яке? Чи вам батьківська хата збрідла, материнська рука не мила, панування надоїло, що ви отак легкодумно хочете покинути своє місце, свій стан, своє ім'я і спуститися до хлопського стану? Чи ви обдумали, що се значить і яка тяжка се для вас переміна? Чи ви знаєте становище жінки в хлопській хаті і в хлопській родині, і ті тягарі та невигоди, які доводиться нести тій жінці? Все життя в тяжкій праці, в гризоті, без відповідного товариства, на людській обмові, а ще коли трапиться муж п'яниця та збиточник — подумайте лише, чи то для вас доля? Ваш батько противний вашому подружжю з тим чоловіком, і просив мене, щоб і я сказав вам своє слово. Отже що до самого Костя — не буду вам на нього говорити ніщо негоже, але скажу лиш одно: ви за мало знаєте його, занадто довіряєте його словам. Се чоловік неспокійний і несталий, натура бунтівнича, не дійдете ви з ним до добра. А його мати — масна на язик, солодка на словах, але чи ви знаєте, що в ній кипить? Боюся, що то вона вчарувала вас, аби вас притягти до свого сина, аби він був на все село один, аби його слава йшла, що має таку жінку, якої жаден хлоп не смів бажати собі. Подумайте, панно Галю, і про те, що вам доведеться зійти з батьківського двора сюди в село, в сю сільську темноту, де клубиться віковична ненависть до панів, де не знайдете ані потіхи, ані поради, і самі втратите свою силу, коли захочете помагати їм. Хто їм може, коли вони привикли з поконвіку до свого скотячого стану і не бажать собі нічого ліпшого. Мені аж серце

крається на саму думку, що така гарна, розумна і людяна панна хоче втопити себе в такій баюрі.

Панна Галя поблідла трохи при тих словах пан-отця, але швидко заспокоїлася і всміхаючися відповіла:

— Помиляєтеся пан-отченьку. Я дуже добре обдумала своє положення і бачу, що так, як я рішила, буде найліпше. Мене справді не тягне до панства, мені всміхається життя заповнене працею і осяяне любовю, і я даремно шукала такого життя між людьми мого стану. Не буду вам говорити, що я знайшла там, де зверхній блиск закривав брак серця і брак характеру, де часто за великою панською фумою сиділа брудна спекуляція на мій скромний посаг. Я мала перед собою живий приклад моєї сестри, ясновельможної графині, що з болем серця носить свою графську корону і від першої хвили свого подружжя мусіла покинути думку про всяке щастя. Те, що ви говорите про темноту хлопського стану і про положення жінки в хлопській хаті, се у вас — вірте мені, пан-отченьку — чисте непорозуміння. Ви зі свого становища дивитеся згори на тих простих людей і не привикли заглядати в їх серце, а з другого боку ви зовсім не маєте змоги заглядати в серце тих людей, яких уважаєте вищою верствою і в яких бачите лише зверхній блиск та панську гордість і недоступність. Як би ви пожили в їх сфері так близько як я, пізнали справжні уподобання та привички тих людей, то ви певно змінили би свій погляд і признали мені рацію, що не хочу доконувати своє життя в їх сфері. А що до Костя й його матері, то тут я скажу вам лиш одно: знаю їх обоє від маленької дитини. Думачиха виплекала мене своїм молоком, вибавила мене дитиною і обік моєї бідної хорої мами була мені другою матір'ю. А Кость — він вам не подобається саме за те, що відрізняє його від пересічного типу мужиків. Він як на свій стан досить освічений, бувалий у світі, гордий і самостійний, сильної волі і смілий у своїх словах і вчинках, і я не можу бажати собі кращого чоловіка. Певна річ,

усяке замужжя — лотерія як для жінки, так і для чоловіка. Всі надії на щастя спільного життя можуть розбитися, всі ілюзії розвіятися. Та хіба і в нашім панському стані воно инакше буває? Навпаки, для дівчини тут безмірно трудніше пізнати жениха, його характер і порови перед шлюбом, значить, вона далеко більше йде на непевне, ніж я в отьому випадку, де мені судилося від малечку пізнати дуже добре свого жениха й його матір. Що вам сказати більше? Я йду на сей шлях без вагання, за благословенством моєї мами, а що таточко противиться, се певно болить мене, але я маю надію, що він швидко подобрів і зрозумів мене, а хоч би й ні, то для його задоволення не можу жертвувати свого серця і свого життя.

О. Квінтіліян слухав тих слів з повагою, яка личила до сеї хвили, а коли Галя скінчила, він сказав до неї:

— Щож, ваша воля. Вам з ним жити, а не мені, ані вашому батькови, то вам і рішатися. Я сказав вам усе, що було моїм душпастирським обов'язком і про що просив мене ваш батько. Можливо, що й ви маєте рацію, та я ще раз остерігаю вас: обдумайте добре свій незвичайний поступок, щоб потім не жалували його по невчасі.

— Щож, на те божя воля. Я не кривлю душею і надіюся, що все буде добре. А що вже нам Бог дасть, те сам він знає, а ми не можемо знати. Аби лише простою дорогою і по щирости, то вже надіюся, що якось трафимо до нього.

— Ха, ха, ха! — засміявся о. Квінтіліян, — що я мав би вам сказати таке духовне упімнення, то ви мені говорите. Гарно, гарно! Вам би, здається, краще попадею бути, ніж простою Думячихою. Ну, як собі знаєте. Кличте Костя, приступимо до списання протоколу.

Галя покликала Костя, о. Квінтіліян списав, що було треба, Думяк заплатив, що належалось за оголошення оповідей, і всі розійшлися задоволені. Тільки о. Квінтіліян по їх відході довго ходив по канцелярії, завзято пакав люльку,

всміхався сам до себе, то знов морщив чоло і спльовував, а нарешті буркнув рішучо:

— Ну, нехай собі про мене! Яке мені діло! Та все таки сей Кость мені не подобається, дуже не подобається!

VI.

А за три неділі при останній оповіді, був шлюб Костя з Галею і весілля на славу. Стара Думячиха вперше тепер почула себе матір'ю і головою широкої родини, і виступила в повній своїй повазі, усвяченій віковими звичаями, щоб звеличити шлюб своєї єдиної дитини. Із глибини своєї скрині вона видобула спорий рукавець зі срібними талярами з погруддям Марії Тереси, скарб, що перейшов до неї від її баби, і про який досі не знав ніхто, навіть її син. Вона сипнула тими грішми на єдине в її життю свято. За-різали три вепри й три ялівки, купили три бочки пива і бочку горівки, нарізали дробу, спросили свояків і знайомих і сусідів з трьох сіл, не виключаючи й дальших.

А в суботу по півдні заройлося Думячишине подвіря від дівчат і парубків і свашок у святочних строях. Починався весільний обряд вінкоплетинами й печенням короваю. За величезним столом, на якому насипана була ціла купа зеленого барвінку, позасідали свахи; стара Думячиха виступила на лаву і серед загальної тиші розпочала обряд піснею:

Ізійди, Боже, до нас,
Бо тепер гаразд у нас!
І ти, Божая Мати,

Зійди до нас до хати,
Віночки увивати,
Кохання парувати.

На сей заспів відповів згідними, притишеними голосами хор свашок:

Ой, ізлинули три ангелоньки з неба,
Ой, сіли, впали у Костенька на дворі,
А із дворонька у мальовані сіни,
А із сінечок у пахучі покої,
А у покоях на тисовії столи,
Взяли в ручечки барвінкові пучечки.

Позолотили зелені листочки,
 Позолотили, тай нам благословили,
 Аби ми з ними сих віночків довили.

А тут мов рій бжілох забреніли голоси дівчат, Гали-
 них дружок:

Збірная днинонька субота,
 Збирала Галюня подружки;
 Засадила їх за столи,
 Завдала вона їм роботу:
 Зелений барвінок складати,

Шлюбні віночки звивати.
 „Співайте, подружки, не сидіть,
 На мене ся, молоденьку, не дивіть,
 Бо в мене туженька не мала:
 Від рідної неньки відстала“.

Повіяло якимось дивним духом по хаті; навіть най-
 старші свахи втирали сльози, навіть запечені пекарки, що
 пірили біля печі, плакали та хлипали як малі діти, а дів-
 чата-співачки затулювали хусточками заплакані очі.

Та ось сцена змінюється. Вінки доплетено, позолочено
 і повішено під образами, а свахи-пекарки несуть на руках
 діжу з короваєвим тістом і ставлять на столі. Як тиха річка
 бренить спів свашок:

Короваєве тісто
 Їхало через місто,
 Білим черевом грало,
 Роди-народи скликало.
 „Гей, роди близькі й далекі,

Тай ви сусіди близенькі,
 Сходіться в нашу хату
 Пишний коровай місити,
 У Бога щастя просити“.

І старосвітські обряди йдуть своєю чергою: коровай
 місять, ліплять, саджають, підгнічують у печі, все з піснями,
 з примовинами, усталеними старим звичаєм. Свахи-пекарки
 беруться за руки і співають перед пічю:

А вжеж ми заробили,
 Коровай посадили,
 Соломою підгнітили

І задом і передом, —
 Дайтеж нам горівки з медом!

Весільний староста, що по всадженню короваю в піч,
 при якому він мав довшу промову, засів на своїм старо-
 стинськiм місці за столом під образами і під шлюбними
 вінками, кричить на все горло:

— Дружбо-о-о!

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить

і собіж червоний від біганини, рослий і звинний та як пава вбраний парубок, що служить Костеви за дружбу і має сповнити всі накази старости.

— Дружбо-о-о! — кричить ще раз староста, немов не бачучи дружби, що стоїть перед столом із шапкою в руці, — доходить мене чутка, що комусь кривда тутка. Свахи своє діло зробили, коровай нам всадили, соломою підгнітили задом і передом і хочуть горівки з медом. Ти хіба не чуєш? Чом свого діла не пильнуєш?

— Готов служити, пане старосто! — різким виголосом відповідає дружба, по козацьки обертається на одній нозі в півокруг і щезає серед весільної юрби, щоб за хвилину явитися з писаною, плескатою фляшкою, повною червоного напою — розігрітої з медом горівки, і з срібною чаркою в другій. Він передає одну й другу в руки старості мовлячи:

— Благословіть, пане старосто!

— Най Бог благословить! — відповідає староста, приймає до руки фляшку, до другої чарку, наливає повну, і, пригубивши її, енергичним рухом випискує всю решту до гори на стелю, відки густий, червоний напитек як краплі крові капає на стіл і на скупчених біля нього гостей.

— Як сей солодкий напитек капає на нас із стелі, — говорить староста, — так нехай ласка божя капає на сей дім, на його господарів і на ту молоду пару, що завтра має стати до шлюбу святого. Віват!

— Віват! — гуде окрик, аж хата трясеться і вікна дзеленькочуть. Староста тимчасом спокійно наливає другу чарку, випиває її і передає в руки свого сусіда. Іде частування. Свахи, чекаючи свої черги, співають:

Із стріхи горіхи летіли,
А свахи горівки схотіли.

Та вжеж нам староста догодить,
Що нас та горівка доходить.

А вже в сінях загудів сердито бас, зазвеніли цимбали, заплакали три скрипки і загуркав бубен. Молодіж рушила на ті голоси, як бжолі до меду; сіни наповнилися живими квітами, парубками й дівчатами; лица у них розгаралися

якимось дивним огнем, у очах запалювалися іскри, всі молоді тіла мимоволі порушувалися якимось таємним ритмом. Природа подала свій голос, тиснучи парубків до дівчат і дівчат до парубків. Почулися співи, зразу невинні, весняні, наївні, майже дитячі:

Ой, то в мене дівчинонька, ой, то в мене душка,
Як червона гарасівка коло капелюшка.

— Дружбо-о-о! — гуде з хати голос старости.

— Ставлюся на розказ пана старости! — кричить дружба, покидаючи свою танечницю і протискаючися до хати.

— Додай охоти молодіжи до танцю! Частуй вареною! Але пам'ятай, нині без сороміцьких. І без п'ятики. До перших когутів, довше не дозволяю.

— Слухаю, пане старосто, — мовив дружба і потонув у юрбі.

Пішли танці і співи. Співали лише парубки. Чарки ходили по руках, пляшки з горілкою треба було наповнювати раз по разу, бо стиск і сперте повітря і шалені скоки і горячі почуття будили спрагу. Врешті всі зажадали пива для охолоди; співи свах при жіночій столі тільки десь-колись вчувалися з гамору танечників, як тихий бренькіт мушок серед ревучої бурі.

До півночі хата немов підіймалася в повітря на крилах пісень. Тоді почала тут і там позивати втома. Іскри в очах гасли, лиця блідли, попід очима виступали сині пасмуги. Та музика не втихала, свавільні тони так і дригали в ногах, помости грали від тупотіння і короткі, горячі співанки вилися над юрбою як ластівки над буйною нивою.

— Дружбо-о-о! — залунав із хати голос старости.

Дружба задиханий, заточуючися мов п'яний, ставився перед столом.

— А що я тобі велів? — гукнув староста грізно.

— Забув, пане старосто.

— А бачиш, дівкам голови закручуєш, тай сам закрутився. Не тямив про перші півні?

— Тямлю, пане старосто.

— А не чув півня?

— Не чув, пане старосто.

— Ну, певно, ти би тепер і гармати не чув, як би тобі над вухом вистрілила. Ідиж і зараз зупини музику. Годі танцювати! Кождий до дому і ти зараз лягай і спи, бо в тебе завтра тяжка служба. Зрозумів?

— Зрозумів, пане старосто! — сказав дружба, цілючи його в руку, обернувся і вийшов із хати. За мінуту всі гуки та звуки затихли, юрба без гомону розійшлася, кому куди слід, і Думячишина оселя задрімала.

А другого дня, в неділю, скоро засвітало, вже староста і дружба були на ногах, уже почали зїзджатися бояри на конях, в червоних шапках, при пістолетах. Стара Думячиха, почастивавши їх як належало, стала виряжати їх до двора по молоду. Староста й Кость Думяк на вороних конях, уквітчаних і перевязаних червоними попругами, станули на чолі походу; дружби на так само оздоблених конях кінчили поїзд і він рушив з подвіря парами-парами, поки не простягся на шляху довгою, різноцвітною та переважно червоною гадюкою. За ними плила тужлива пісня свашок:

Ой, полем, полем виноградом
Їхали бояри, а все рядом,
А старостонька все передом;
Під ним ся коничок розбутає,
Сваненьці виноград поламає.

Уставай, сваненько, раненько,
Підливай виноград частенько,
Аби той виноград зелен був,
Аби наш староста весел був.

Виїхавши за село, всі бояри на команду старости як один вистрілили з пістолетів, закричали „віват“ і чвалом пустилися до двора. Не минула година, а вже погостившись в дворі (пан Субота на той день навмисно виїхав до Самбора), вертали з панною молодую і попростували до церкви, де вже ждали свахи молодого.

Всі вистояли цілу службу божу, на якій мусіла ще

бути оголошена третя оповідь. По службі були ще якісь хрестини і, тільки відправивши їх, о. Квінтіліян дав шлюб Костеви й Галі. Він обмежився на саму урядову формальність, не обертався до молодих ні з якою промовою і не побажав їм нічого доброго, — видно було, що його моментальний добрий настрій до них уже минувся і він бачив у молодій парі лише своїх нових парохіян, неподібних до всіх інших, що не захочуть кланятися і коритися йому і можуть причинити йому не мало різних клопотів.

По шлюбі весільний поїзд зараз рушив до Думячишиного дому. Галя в паньськім весільнім строю, в білій сукні, з білим вельоном і з золоченим вінцем на волосою йшла поруч свого мужа, що таким же золоченим вінцем на кучмі виблискував до сонця. Зараз за брамою кладовища заграли музики, заладкали свахи:

Дякуймо попонькови,
Як своєму батенькови,

Що не довго забавив,
Швиденько нас відправив.

Вхід до матиного двора відбувся знов з усіма звичайними церемоніями. Свахи, ставши біля входу, співали:

Відчиняй, мати, ліску,
Веде ти син невістку,
До хати помічницю,

До праці робітницю,
Для сина принадоньку,
Для тебе розрадоньку.

Думячиха вийшла їм на зустріч у кожусі виверненім до гори вовною і, з великої сівні зачіраючи пригорщами овес, обсіяла ним насамперед обоє молодих, що стояли перед нею, а потім бояр, дружок і весь весільний похід. Знов заграли музики, заладкали свахи, а Думячиха, забуваючи інші звичаєм усвячені обряди, скинула з себе сівню і кожух і з голосним, радісним риданням кинулася до Галі, почала цілувати й пестити її, приговорюючи:

— Моя дитина, моя! Від моєї груди, моїм молоком виплекана, моїми руками виколисана, моїми молитвами мені й моєму синові дарована. Тепер, Боже, хоч бери мене зараз зо світа! Я щаслива, що дожила сеї хвилі привитати таку невісточку на своїм подвір'ю!

Голосні окрики: віват! і вистріли з пістолетів і голоси музики покрили її слова. Юрба валила в подвіря, кричачи та співаючи, а попереду Кость і Галя, а за ними мати й староста, а за ними дружи й дружки у вінках і биндах і шовкових хустках. Перед сінешним порогом нове витання, нові співи; свахи затагли:

Радуйся, матінко!
Ведем ти дитятонько,

Як одно, так другов,
Тепер твої обоє.

Знов Думячиха без пам'яті цілує невістку й сина, знов грімкі вівати й окрики весільної дружини, трелі скрипок і гуркотіння бубна, і хата й сіни й усе подвіря заповнилися народом веселим, крикливим, щасливим уже тим, що бачив радість довкола себе і міг любитися щастям молодої пари й її матері.

Нарешті втипилися, всіх гостей порозсаджували поза столи в хаті і в сінях і на подвір'ю. Почався епічний, весільний обід, що тривав аж до заходу сонця, з горівками, пивами й медами, з музиками й співами, з піснями до кожної страви, з похвалами і придирадками. На першу страву подали борщ, який свахи привитали піснею на похвалу борщу:

Уже нам дають борщу,
А я чола не морщу,

Бо борщ найстарша страва,
І господині слава.

Надійшла капуста, та при ній хори жіночі розділилися на двое; одні величали капусту:

Капуста на грядці сиділа,
На пісному рости не хтіла;
Капусту кухарка вносила,

А вна солонини просила.
Капуста і жінка до влади
Усе потребує омасти.

А другий хор при другому столі ніби кепкував із капусти, приспівуючи:

Возьміть собі капустицю у станов,
А нам дайте курочку з шафраном!

Подано в здоровенних мисах яловичий росіл і до нього пампушки, і знов залунала пісня з усіх столів:

Ой, щож нам дають? Юшечки,
Самі нам ідуть в дупечки.

А й ще нам дають пампушки,
Що самі просяться в душки.

Все те швидко щезає зі столів, бо гості таки добре пропостилися в часі церковної відправи. Та ось здорові парубки несуть у двійку до кожного стола величезні чвертки телячої та свинячої печені. Поки весільні кравці пораються біля них, краючи соковите м'ясо на рівні шматки та роздаючи його за чергою між гостей при столах, свахи співають:

Ой, щож нам дали? Печені!
Ой, тож нам були перчені.

Чи з перцем, чи не з перцем,
Але з ласкавим серцем.

Рівночасно з печенею дружби обносять у глиняних кухлях та склянках пиво; всякий випиває кухоль одним духом і подає його знов дружбі, який зараз же наповняє його знов. Свахи співають похвалу пива:

Ой, хміль в бочці грає,
Білу піну пускає,
І шумить і клекоче,
В горло литися хоче.

Пивож наше, пиво,
Виробляєш ти диво,
Не даєш нам журиться,
Як нам з лобів куриться.

Ті ще не скінчили, а вже при іншому столі зачали похвалу горівки:

Горівка не дівка,
Не шанує поділка,
Огнем у крові грає,
Дурів і співає.

Горілочко годна,
Випю тебе до дна,
То стане від тебе, парухи,
Світ як банька, люде як мухи.

По печені йдуть іще печені кури, надівані яблуками, які стрічає співана похвала:

Сидить кокошка в садку,
Будуть курчата в статку;

А кокош сидить на вишні,
Йому кокошка на мисли.

Та ось нарешті обід кінчиться. Розносять ще медяники та горіхи, а свахи й тих присмаків не лишають без похвали:

Солодкий медяник, солодкий,
Так як час утіхи короткий.

Поки його згадувать мусиш,
Не один твердий горіх розкусиш.

Обід скінчився; свахи заспівали:

Встаньмо, бояре, встаньмо,
Честь Богу, хвалу даймо!

На самий перед
Господу Богу,

Господареві,
 Господиненьці,
 Всій челядоньці
 За краснії вжитки.
 Ой, щож нам були за вжитки?
 Були найдки й напийки.
 Ой, то нам були борщове,

Що аж гнулися столове.
 Ой, то нам були печені,
 Ой, то нам були перчені.
 Ой, то нам були юшечки,
 Самі нам ішли в душечки.
 Ой, то нам була капуста,
 Сама нам шла до густа.

Всі повставали за столами. Староста перехрестився, провів молитву „Царю небесний“, яку всі повторили за ним, а потім почав весільне дякування:

— Панове бояре, дружбове і дружки, свахи й сватове, гості близькі й далекі, свояки й сусіди. Благословив нас Бог сей акт весільний щасливо розпочати і щасливо докінчити. Дякуємо небесному Богу за його ласку, а що ми тут крапель ізпили і кришок хліба покришили, най то Бог нашій господині і її синови, пану молодому, стократно надгородить. А я вам, панове, дякую, що сте мене яко старосту сього весільного акту поважали і по моєму наказу поступали. Тай ще вам одно скажу: в тут межі нами зіронька ясна, дівчина красна, що нас усіх тут принадила не лише своєю красою, але також своєю добротою. З панського гнізда пташка, вона наш простий стан полюбила і під хлопською стріхою собі гніздо звила. Дай же їй, Боже, вік довгий і пожиття щасливе, аби горя не знала і у всім добрі тривала! Пане молодий, а покажи нам свою любу, що її привів із шлюбу!

Галя, що досі сиділа за столом обік Костя, тулячися до нього, і дуже мало що їла й пила, якось немов жажнулася при тих словах. Та Кость знав, до чого воно йдеться. Він швидко встав, обое з Галею вони вийшли зза стола, і він, підложивши їй під ноги свою могутню долоню, підняв її в гору як малу дитину; вона випрямилася сміло і окинула очима всіх гостей, і разом із сотки уст загриміли радісні окрики:

— Віват! Віват! Най нам живе наша нова пані, нам рівна і нам прихильна. Многая літа!

Думяк обносив її по хаті, по сінях і по оборі і скрізь люде тислися до неї і цілували її руки та ноги. А коли нарешті Кость поставив її на землю і з нею разом пройшов знов у сіни, а з сіней до хати, свахи обернулися до його матері з піснею:

Радуйся, матінко, радуйся,
В червоні чобітки обується!

Візьми вороги під ноги,
Аби твої діти здорові.

Всю ніч іще йшла гульня, грали музики, ходили кухлі пива і чарки горілки з рук до рук, велася гучна забава. Галя сиділа серед свашок і слухала їх пісень та оповідань, та зпосеред молоді частійше й частійше лунали сороміцькі пісні, безсоромні, смілі, плястичні й оригінальні, та при тім наївні і чисті в своїй натуральности як твори Сапфони й Арістофана. Атмосфера ставала душною, Галя чим раз палкійше поглядала на Костя, і нарешті молодят зі співами й вівканням і прикладками й плесканням у долоні і з вистрілами пістолетів завели до комори і лишили самих.

VII.

Минав рік за роком, а по селах ще стояв „великий шум“. Пани присмирніли і по короткій політичній гулятиці 1848—49 поприсідали в домах. „Панів тиснуть, а мужикам лекше“, говорили селяне, що без глибокого розуміння річи хвалили собі часи реакції по 1848 році, поки події вже з другої половини 50-их років не переконали їх, яка передчасна і марна була їх радість. До того по недавніх тісних роках се була пора надзвичайних урожаїв. „Родить як на збитки“ — говорили мужики. Досить було як будь роздряпати землю, як будь уткнути в неї якесь насіння, все росло, розвивалося і приносило несподівані та нечувані давнійше плоди. І се завертіло людям у головах, думали, що все так буде і так має бути, прикладалися до праці як найменше, а шуміли по коршмах, нахвалялися, що ось то ми, нам Бог дав і хто проти нас? Але лихо не спало

і чатувало на них ізпід-тиха, та як прийшла його пора, дало себе в знаки як і слід лихови.

І в Грушатичах ішло так само, як по інших селах. У полі робили мало й ліниво, за те по коршмах сиділи день у день, особливо старші, батьки родин, пили й роздебендювали про політику, снуючи фантастичні пляни та бавлячися сплетнями. Цікавилися такими справами, як любові молодого цісаря з якоюсь Жидівкою, як тим, чи швидко Польща буде, яку обіцяв відбудувати французький Наполіон, як тим, чи швидко Москаль Турка за море вижене. Все се були „казети“ устні, а що діялося в краю, на що заносилося в краєвім і державнім правительстві, про се до селян не доходили ніякі вісти. Досить, що двори при-смирніли і не докучали селянам, а иноді й запобігали їх ласки, щоб мати дешевого робітника; про важні аґрарні справи, що викльовувалися тоді в краєвій адміністрації, не писали ніякі ґазети під тиском безглуздої цензури, не говорено ні на яких вічах і зборах, бо се були тоді нечувані у нас річи; все робилося секретно, тихо, канцелярійним способом, а ґубернатор Ґолуховський, Австрієць до дна душі, дусячи всякі прояви крикливого польського патріотизму, рівночасно працював усильно над тим, щоб із середніх і вищих верстов галицько-польської суспільности виробити те, чого Польща від віку не мала — вишколену, покірну наказам і натыкам згори і віддану одному ділу бюрократію.

По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти. В Грушатичах прийшло до передирок між громадянами й попом. Думяк і його невеличка кумпанія порушили думку заведення тверезости в селі, почали збирати людей біля церкви по службі божій і впоминати їх, щоб здержалися від п'янства і запомагання арендарів. Та люде сміялися з тих промов, кепкували з Думяка та Яця Коваля, а деякі попівські підлизні заскаржили їх перед о. Квінтіліаном, що мішаються в проповідницьке діло. О. Квінтіліан

одної неділі прийшов і сам послухати Думякової проповіді, а чуючи, що він замість простого збриджування людям горівки і поклику на образу божу, звертає увагу людей на такі річи, як приспорювання доходу панам через підпирання їх пропінації, збіднювання селянства та оглушення п'яниць, заборонив йому говорити в таким дусі, твердячи, що се вже не свята, богоугодна тверезість, проти якої й він не має нічого, але „політика“ — того слова тоді, попікшися на „мартовій горячці“ 1848 р., всі галицькі інтелігенти дуже боялися — і простий бунт. Думяк спротивився тому.

— Як же, в'юмосць, бачите самі, що нарід допивається до згуби. Думаю, що се вапа річ остерігати і навіть примусити його, аби отямився.

— Моя або не моя! — гордо відповів о. Квінтіліян, — а тобі зась! Вже я їм, п'яницям, не стільки говорив, та хіба вони послухають?

— Приводіть до присяги на тверезість, — мовив Думяк.

— Ага, мудрий ти, а блазень при тім! — крикнув о. Квінтіліян, впадаючи в роздразнення. — Ти знаєш, чим то пахне? Нехай лише пан комісар і пан староста довідається, що тут у мене по щось ведуть людей до присяги в церкві, то зараз скажуть, що то Українці бунтуються, святять ножі, аби різати панів і цісарських урядників. Ну, мав ся-б я зпишна, як би був такий дурень і послухав твоєї ради. Чекалиб мене кайдани, тюрма, суди та казамати. От якого ти мені добра бажаєш!

— Опамятайтеся, в'юмосць, — добродушно всміхаючись, мовив Думяк, — хібаж то яка політика, коли ви будете на проповідях упоминати до тверезости, а тих, що хочуть за ректися сеї погані, будете доводити до того, аби добровільно заприсягали свою обіцянку в церкві? Чи може вам хто за се якесь зле слово сказати? Я думаю, що не може.

— А я думаю, що ти дурень і для того таке говориш! Коршма се часть панського маєтку і пропінанія часть панського доходу таї цісарського скарбу. Хто хоче урвати доходів панам і цісаревому скарбови, той най виступає проти горівки. Я сього не вчиню і жадному з моїх парохіян не позволю.

— А я вам покажу, що вас ще примусять заприсягати людей від горівки — уперто промовив Думяк.

О. Квінтіліян визвірився на нього.

— Що, покажеш? Ти, смаркачу, мені старому будеш показувати? Цікавий я знати, як ти мені покажеш?

— Найпростішим способом, — спокійно відповів Думяк. — Напишу до консисторії в Перемишлі жалобу на вас, що в селі люде п'яничать, а деякі раді би перестати та домагаються присяги, а ви не хочете приймати. Ану, чи вам не накажуть?

— Хто мені таку річ сміє наказати? — кричав о. Квінтіліян. — Консисторія не посміє, бо не має до того права. Се значить, уменшувати державний дохід, чи розумієш ти се?

— А п'янство вдесятеро більше вменшує державний дохід, бо нищить і маєток селян і ще й до того самих робить туманами та хирляками, нездібними до праці і до військової служби. Отже я вам покажу, що моя рація, а не ваша!

Отак повсталала перша Думякова супліка до перемиської консисторії з жалобами на о. Квінтіліяна. Вона була держана в дуже поміркованім тоні, доказувала шкідливість п'янства і доконечність того, щоб духовенство виступило проти сеї пошести і кінчилася реєстриком тих селян, що готові були заприсягти в церкві на тверезість, але о. Квінтіліян вилаяв їх прилюдно і не допустив до присяги. В консисторії був тоді канонік Лев Кордасевич, який ще з давніших літ мав якісь контри з о. Квінтіліяном. Він звернув увагу на Думякову супліку, взяв її за притоку до

видання першої куренди до духовенства, якою звернено його увагу на п'янство народа і поручено йому дбати всякими способами про отверезення селянства, особливо способом доводження людей до добровільної присяги на тверезість у церкві. О. Квінтіліян разом із сею курендою дістав від консисторії упізнання, аби „залишаючи свій дотеперішній і консисторії добре відомий звичай грубіянського і згїрдного поводження з селянами, по батьківськи занявся їх поученням і наводив їх на добру дорогу, а не відганяв від святої присяги на тверезість“. Рівночасно Думяк дістав від о. Кордасевича власноручний лист, у яким хвалено його ревність у вірі і дбайливість про отверезення народа і передано йому пастирське благословенство від єпископа на дальше ведення розпочатого діла.

З сими письмами вийшла забавна історія, що причинилася до більшого заострення відносин між о. Квінтіліяном і грушатицькою громадою. Одержавши куренду, написану як би навмисне на перекір його поглядам, висловленим у розмові з Думяком, і прочитавши упізнання писане власноручно о. Кордасевичем, він закипів страшенним гнівом і постановив собі не відчитувати сеї куренди в церкві і не згадувати про неї зовсім, бо вона буцім то прислана для відомости самих духовних, а не для загалу вірних, а за те в найблизчій проповіді виляти свою злість на тих, кого він уважав своїми ворогами.

І справді найблизчої неділі, прочитавши євангеліє і навіязуючи до тих слів, що праведники будуть терпіти гонення і переслідування, так як терпів їх Христос, він виголосив таке поучення:

— Чулисте, християне, слова святого євангелія, а чи знаєте, до кого вони відносяться? Отже знайте, що вони в нинішню днину відносяться до мене, вашого душпастиря. Чи мало я труджуся для вашого спасенія, чи мало проповідую вам боже слово, чи мало упоминаю вас, абисте не були злодіями, лінюхами, клеветниками, обжирцями та п'я-

ницями, абисте були людьми, а не свиньми, а ви ані вухом не ведете на мої науки, ані оком не кинете на ті стежки, які вам показую, і як ті свині в калюжу, так ви вперто бродите в своїх гріхах. Чи я тому винен, що мої слова відскакують від вас, як горох від стіни? Ні, я тому не винен; видно, сам Пан Біг оглушив і затвердив вас на мої слова, як того єгипетського фараона, аби не пускав Жидів із неволі. Але я вам кажу: прийдуть на вас кари, так як на фараона язви єгипетські. Прийдуть незабаром, бо ви, не вменшаючи своїх гріхів, ще побільшуєте їх. Задля вас піднялися проти мене два Юди Іскаріотські, два гонителі і клеветники, один той Корда в Перемишлі, що його всі знаєте, а другий між вами стоїть ось тут і дивиться на мене, а ім'я йому — Манта!

І він при тім пальцем показав на Думяка, що стояв у першій ряді господарів.

— Оті два клеветники взялися їсти мої печінки, пити мою кров і рвати моє серце. Вони набірюють на мене і саміж судять мене. Манта мантить і бреше і крутить усе на своє, а Корда коробить і дусить і знущається по своїй уподобі. Манта підлещується, а Корда ригає злобою і ненавистю. Се ті дві гадини, що завзялися зігнати мене зо світа. Але Бог не допустить, щоб вони доконали свого діла. Ще я домолюся на них і на всіх вас божої карі і язви єгипетської і покаєння і нині і присно і во віки віков. Амінь.

Усі вірні перехрестилися з привички при тих словах, а о. Квінтіліян ще раз злобно окинув їх оком, обернувся від них і пішов у віттар служити далі службу божу.

Селяне не дуже здивувалися таким закінченням проповіді; для них се не була ніяка новина, що їх пан-отець ганьбить їх поіменно на проповідях, показує на них пальцями та прикладає до них погані або й соромні прізвища. Так само не була для них новістю лайка на Корду, себто на о. Кордасевича, який був парохом у Грушатичах перед о. Квінтіліяном і полишив по собі добру пам'ять у селі.

Дивно було людям лиш одно — за що се їх парох раптом так люто накинувся на Корду й Манту і чому якраз злучив їх обох до купи як своїх гонителів.

По богослуженню, вийшовши з церкви, всі люде, великі й малі, стовпилися на цвинтарі, обступивши Думяка. Гули запитання: що таке сталося? Чого він накинувся на вас? Яку нову пакість зробив йому Корда? Думяк мусів пояснити.

— Бачите, панове громадо, то так було. Нас кількох захотіло було присягти в церкві від горівки, щоб не пити її хто рік, хто три роки, хто десять, а хто й до віку. Пан-отець не радив нам присягати, бо присяга страшна річ, „а я, мовляв, знаю вас, п'яниць і брехунів, що ви й Пану Богу присяги не додержите. Ідіть геть і не пийте, коли не хочете, а Божого імени не покликайте даремно“. Я написав про се до консисторії і просив пояснити нам, темним і безрадним людям, чи наші духовні мають навчати нас на праву дорогу і відводити від п'янства, чи може мусять мовчати про се тому, що отвезезіння народа підкопало би панську пропінацію і вменшило би доходи цісарського скарбу. Отже консисторія видала до всіх парохій письмо, яким велить парохам остро й пильно виступати проти п'янства і приводити людей до присяги на тверезість, а о. Кордасевич написав до мене ось який лист.

І Думяк прочитав усій громаді лист каноніка і любленого нею колишнього пароха. У многих закрутилися в очах сльози, почувлися голоси:

— Ось правдивий батько народу, що бажає нам добра, не так як наш пан-отець!

О. Квінтіліян, стоячи край дверей церкви під притвором, був свідком усеї тої події, але зціпивши зуби, мовчав, почувавши мабуть, що поступив собі сьогодні не зовсім тактовно. Проте коли люде розійшлися, він замикаючи церкву, буркотав сердито сам до себе:

-- От іще гадина! От іще анархіст! Ось як він під мене підкопується! Але чекай, я тобі не таке покажу! Будеш ти мене тямити!

Думяк нічого не знав про пан-отцеву погрозу ані про те, чим пан-отець думав „заїхати“ його. Він тойж неділі написав лист до о. Кордасевича, в яким, подякувавши йому за його батьківське писання і піднісши, що слова його листу зворушили декого з його бувших парохіян до сліз, оповів подрібно зміст проповіді о. Квінтіліяна. Розуміється, о. Кордасевич із сього приватного листу не робив ніякого вжитку і в листі до Думяка упіснув його, аби не ширив ніяких некорисних вістей на свого пан-отця, всяких кривд чи то своїх чи громадських допоминався в законній дорозі, а упіснення і докори, що тикалися питань чести і сумління, приймав мовчки й без образи, хоч би вони були й несправедливі. „Бог, що бачить усі серця й душі, один знатиме, яка ціна таких упіснень і докорів, а нам не личить входити в те. Наша річ пильнувати, аби наші людські, тілесні справи не терпіли шкоди, а вже Бог один нехай осудить, кому честь, а кому нечесть“. Проте одначе о. Квінтіліян по якімось часі одержав знов ad personam запитання, чому не оголосив народови консисторської куренди проти п'янства, тай сим разом ані на запитання консисторії не відповів нічого, ані куренди народови не оголосив, знаючи, що нічого прикрійшого за се йому не може бути.

Але на Думяка він лагодив иншу „кавзу“, якої в селі ніхто не сподівався. В старих церковних актах він знайшов між иншим протокол оглядин грушатицької церкви й парохіяльних будинків та ґрунтів, списаний Анатасієм Шадурським ще десть коло 1760 року, і вчитуючися в той, як йому здавалося, важний урядовий документ, переконався, що в р. 1700 парохіяльні ґрунти були далеко більші, як тепер, і що особливо та посілість, на якій тепер сидів і господарював Кость Думяк, перед 100 літами належала до парохіяльних ґрунтів.

— Чи бач чорти, яку часть мого ґрунту захопили! — кричав о. Квінтіліян, аж підскакуючи з радости на своїм кріслі, що здужав знайти таку цінну знахідку.

— Чекай же, ти безбожнику, ти Манто з твоїм наостреним розумом! Я тебе навчу, по чому локоть борщу. Я тебе нажену зо шумами з того ґрунту, який твій батько чи дід захопив безправно.

І при найближчій нагоді він у Самборі удався до одного старого адвоката, що памятав іще польське право і, показуючи йому свій документ, запитав його, чи і що можна би на його основі зробити його ненависному ворогови.

Адвокат, по тодішньому рап коморник, прочитав документ і сказав, що сам собою він не дає ніякої підстави до цивільного процесу за „узурп“, тобто за самовільне відчуження церковного добра від його правного власника, але велить догадуватися, що такий узурп був dokonаний колись у пізнішій часі.

— Шукайте, отче, інших документів, перегляньте старі й нові інвентарії, які там ґрунти записано на церкву, а які досі лишилися при ній, віднайдіть, хто й коли допустився того узурпа, а тоді побачимо, що можна з того зробити.

І о. Квінтіліян кинувся ритися у своїх парохіяльних і в двірських домінікальних паперах, зібрав цілу купу шлюбних „інтерциз“ та спадкових актів, різних актів процесових, різних цесій та резолюцій, що сьак або так доторкалися церковних ґрунтів у Грушатичах, і цілий оберемок сього добра завіз своєму „коморникови“. Коморник, старий процесович, що рад був усякій нагоді зідрати з клієнта, почав прочитувати ті акти, вишукувати в урядових архівах нові акти, резолюції та інвентарії, і по кількамисячнім порпанню потішив о. Квінтіліяна радісною новиною.

— Єсть! Ваша правда! На парохіяльних ґрунтах у Грушатичах зроблено нечуваний узурп. Подавайте о ре-

ституцію! Я певний, що по вашім боці стане дирекція релігійного фонду і ви виграєте справу.

Ся відомість наповнила його нечуваною радістю. Він оголосив свою кривду селянам на проповіді і зажадав від них, а особисто від Думяка, аби вступився йому з ґрунту, що колись належав до церкви. Даремне Думяк і різні старі люде толкували пан-отцеви, що Думяки в польських часах були попи і попуючи сиділи на своїм родовім ґрунті, а як перестали попувати, то й ґрунт їх лишився при їх роді. О. Квінтіліян не хотів тому няти віри і подав подання до дирекції релігійного фонду у Львові про реституцію значного ґрунту, що був колись церковний, а тепер знаходиться в приватних руках. Там, мабуть не знайшовши ніяких актів про сей ґрунт, написали йому загально, що нехай починає процес перед цивільною властю, а дирекція релігійного фонду подасть про се свій голос по вислуханню обох сторін.

О. Квінтіліян був на вершині радості. Тепер він покаже Думякови, покаже цілій громаді, що значить парохіяльна власть у селі. Не чекаючи процесу і його вислідів, він був такий певний своєї побіди, що тойж неділі оголосив громаді на проповіді, що нині гордяки будуть присмирені і неправно загарбане ними церковне добро буде їм відібране. Перестане Манта мантити і Корда крутити. Покажеться, чия кривда, а чия правда. Вся громада має ставитися на спірнім ґрунті, аби його перемерити і по добру звернути пан-отцеви, коли не хочуть чекати на себе окрім урядової езекуції ще й наглої божої кари за церковну кривду.

Люде слухали того поучення як якоїсь бесіди божевільного; вони тихо зітхали і хитали головами, коли отець Квінтіліян з дивним завзяттям і не перебираючи в словах, клеймив та ганьбив своїх ніби то противників і просив на них кари божої. Нарешті скінчивши, він велів іти із церкви на спірне поле. Нова думка опанувала його. „Силували ви мене, аби я вас запрягав від горівки. Добре! Але я вам

тепер присягну, котре моє поле! Побачу, чи ви повірите на мою присягу“.

Селяне ще дужче хитали головами на таку процедуру і були певні, що їх пан-отець ізсунувся з глузду. Та про те пішли за ним на пригірок за церквою, поки не стали на межі теперішнього церковного ґрунту.

— Отсе моє! — кричав о. Квінтіліян весь розпалений від церковного ґрунту, від скорого ходу під гору та від соняшної спеки. — Отсе моє, чуєте?

— Чуємо, чуємо! — сказали люде. — Всі знаємо, що се ваше.

— Але й отсе моє! — крикнув ще дужче о. Квінтіліян і, вхопивши довгу жердку, почав мірити сумежну ниву півперек від своєї межі.

— Один сяжень! Другий сяжень! Третій сяжень! Четвертий сяжень! Пятій сяжень!

— То все моє! — крикнув Думяк.

— Брешеш, вороже! Се все моє! Ось поти моє! Присягаю Господу Богу, що моє!

І сильним розмахом жердки він устроїв її острим кінцем у землю. І нараз обома руками вхопився тої жердки, почервонів страшенно, захитався на ногах якусь хвилину, а потім разом із жердкою повалився на землю, ледви раз здригнувши ногами. Умер від удару апоплексії.

Люде поставали довкола його трупа, почали хреститися та шептали молитви, а дехто не міг удержатися, щоб не кинути на нього докірливе слово:

— Так-то так, пан-отче! Побила тебе самого твоя фальшива присяга.

Кілька неділь по його похороні прийшла до громади резолюція з цивільного суду, що розпочатий покійним священником проти неї процес за зворот ніби то церковних ґрунтів, ніби то безправно відчужених від церкви, складається до актів задля повної безпідставности.

VIII.

Надїхала осінь, вельможна пані, богата хозяйка. За нею тягнуться непереглядні стада волів, табуни коней, ряди возів навантажених сіном, снопами та мішками. Над ними стоїть курява, за ними простягається земля висилена, сіра і сонна.

Махнула осінь на ліси — і вони зацвіли пурпуровими, сірими та жовтими красками, зашуміли глибоким та важким стогоном, тугою за минулим літом.

Махнула в повітря, і воно заповнилося роями ластівок, ключами журавлів, стадами диких гусей та інших пташок, що тихо мов осінні мряки тягли на південь.

Махнула на ріки, і риба почала ховатися в найглибші місця та печери для зимівлі.

Махнула на села, і вони здулися скиртами та повними оборогами, оживилися отарами овець та чередами скоту, що досі кочували по високих полонинах, а тепер вертали на зимівлю.

Небо, ще чисте і безхмаре, але звільна блідне, а поля під ним жовкнуть, сіріють під стернями, чорніють під парами, шелестять тугою по пережитих хвилях літніх радощів.

Сади, ще недавно обтяжені плодами, звільна позбуваються їх, осипаються з листя і доливають і свій шум до широкого моря меланхолії, що розлилося над усею країною.

Тільки люде не чують тої меланхолії. Вони бадьорі, ситі і горді щасливо перебутою працею, обсмалені літніми спеками, та повні гордоців і самозадоволення на вид тих багатих скарбів, видертих із рук природи.

Квилять скрипки, дзвенять колокільця, гудуть баци, земля стугонить під важким, тактованим гупанням сільських танцюр, що вибивають гопака на токах або на подвірях.

Чути веселі вигуки, срібні реготи дівчат та шепоти лицяння, — починається той новий великий шум ситого і п'яного життя, такий характерний для нашого села. З ранку

до вечера скрізь біля хат теркочуть терлиці, немов сваряться зуб за зуб.

А широким полем, безлюдною дорогою сунеться і теркоче маленький візок, запряжений одним маленьким конем, а сидження в тому візку займає один чоловічок — пан не пан, але й не селянин, ніби урядовець, як видно по мундурі, але й не урядовець, бо той мундур не має ніякої виразної форми, радше якась недоладна імітація, ніж дійсний урядовий стрій.

Він їде згорбившись, невеличкий та сухорлявий, мов купка нещастя, на своїм мізернім возику. На голові в нього білий, а властиво від старости брудно-сірий циліндер, під ним острій, лисячий ніс неначе вітрить дорогу, папина борідка немов опирається на груди, рука механічно раз по разу махає батіжком над шкапиною, ані разу не вдаряючи її, уста так само раз по разу цмокають, а очі швиряють по опустілих полях і лісах, числять отари овець і череди худоби, що сям і там здоровенними латками сунеться по стернях та толоках, а лице його помітно жовкне і стягається, заострюється на сей вид.

Правдиво осіння фізіономія.

А за ним і біля нього, як далеко оком кинеш, снується бабське літо та виблискує до сонця своїми срібними нитками; се його мрії, його завидющі думи, що сіткою снуються по тих благословенних полях, се ті малесенькі павучки, що й тут шукають собі здобичі.

Ось перед ним село, і він ще дужче кулить свою фігуру, віздячи в громадську лісу, немов би чуючи тут якийсь ворожий дух для себе.

Його очі мов руді миші бистро забігають на кожне подвіря, слідять за кожним рухом на вулиці, але лице набирає при тім якогось трупячого виразу, воно робиться немов дерев'яне, байдужне і безучасне, тільки інколи якийсь злобний, холодний усміх розтягне його бліді, безкровні губи.

Та ось на вулицю вибігли діти, ціла юрба і, побачивши незвичайну появу, раптом закричали в один голос:

— Біда їде! Гей, гей, біда їде!

Сей крик немов оживлює тихе село.

Тут і там скриплять двері і відчиняються фіртки з подвіря на вулицю, з вікон і зпоза плотів висуваються людські лица і зараз покриваються тіню якоїсь непривичної для них суворости. Але ніхто не витає панка на возику, не відповідає на його поздоровлення, лише ненастанний дитський крик вється довкола нього мов рій чмелів і супроводить його аж до другої громадської ліси, де кінчиться село. І супроводить далі, в опустілі поля й толоки, і ще й до ліса біжить луна та перекидається звичними окликами:

— Біда їде! Гей, там біда їде!

А потім злобні співи:

Гей, там на горбочку
Їхав дідько в черепочку,

А ми його не пізнали,
Тай шапочки поздймали.

А старші люде, поважні гасди плюють на сліди його коліс на вуличній куряві та приговорюють:

— Щоб ти карк зламав! Щоб ти не дочекав більше їздити сюди!

А проминувши непривітне село, їздець скручує на міст і звільна підіймається на своїй біді на високе узгір'я, на якого краю червоніється панський двір. Не перший раз він тут гостює, та сьогодні має надію довести своє діло до ладу.

Пан Субота з жінкою сидить на ганку та любить цілим озерцем астрів та мальв та георгіній та безсмертників і інших осінніх цвітів, що густо обсіли грядки перед ганком. Побачивши комісара Годієру на його візку, він простягає проти нього руку і витає його кивками простертої вверх долоні. А комісар усміхається своїм деревляним обличчям, махає своїм циліндром і, ще глибше похилившись, візджає на панське подвіря аж до возівні, тут у вільнім куточку ставить свою биду, випрягає з неї свого коника, прив'язує його до плота і кидає йому жменю сіна зпід

свого сидження, а сам, бючи себе долонями по відсиджених та болючих колінах, з тим самим безпредметовим усміхом іде до двора. Ніхто не виходить стрічати його, навіть пес, припнятий біля буди, не встає зі свого лежвища, а побачивши його вишкірює зуби, гарчить якомсь нерадо і потім знов закладає свою кудлату голову під задню лапу і, звинувшись обарінком, спить далі там, де перестав перед хвилию.

Пан Субота стрітив його в передпокою, засукаючи руки.

— А, пан комісар, пан комісар! Усе на ногах, усе на возику! Щож вас сим разом приводить до мене? Чи все та сама стара турбота?

— Все та сама! — мовив комісар, стискаючи обі долоні пана Суботи. — Вона не дає мені спокою. Не можу витримати, дивлячися на те, що тут діється. Ясновельможний пане, ви не повинні сього довше терпіти, не повинні під загрозою власної руїни.

— Щож таке страшне у мене діється? — з комічним переляком запитав пан Субота.

— Повне безправ'я! Повна девастація вашого добра. На власні очі бачу! В лісі скрізь тільки й чуєш цюкання та скрип селянських возів, по стернях скрізь селянська худоба, толочить нові засіви, засуває рови. Невжеж можна так легковажити собі власне добро?

— А щож я на се пораджу? — відповів добродушно пан Субота. — Сервітути за ними, то вони в праві. А шкоди та девастації такої страшної, як ви кажете, вони мені не роблять. Адже все робиться під доглядом моїх людей і під моїм власним. Ліс вичищують із сухарнику та вітрових зломів, на полях селянська худоба полишає більше гною, ніж робить шкоди.

— Патріярхалізм, вельможний пане, старий, перестарілий патріярхалізм. Пора нині на нові погляди. На комунізмі з хлопами не зайдете далеко і чим більше їх, тим більша буде ваша кривда. Нині основний закон: що має,

того не даєш! Тільки на такій основі можлива раціональна господарка.

— Ну, ну, пане комісарю, — мовив пан Субота, силоміць садячи його на софі і сам сідаючи біля нього, — не таке то все страшне, як вам видається. Певна річ, сервітути нам не вигідні і спиняють подекуди раціональну господарку. Та тут же один сам для себе не порадить нічого. Треба чекати законної розв'язки діла.

— Чекати! Вам, аби лише чекати! То ваш рай, то ваша надія — чекати, — впадаючи в запал та аж захлипуючися говорив комісар. — А того не бачите, що біда не чекає. Надієтесь на урядову акцію, так як би уряд був святий. А чи ви знаєте, що значна часть урядників Німців тягне за селянами і лагодяться титулом отсих сервітутів обдерти вас із половини вашої батьківщини? Чи знаєте, яким духом віє проти вас у найвищих сферах? Адже там ви все ще „unzuverlässig“, а то й „reichsfeindlich“, адже там багато високих голів про те тільки й думає, щоби вам укоротити руки на користь хлопства не з иншого, як тільки з політичного приводу. А ви сидите собі, спустивши рукави, тай граєте іділлю з селянами, що тільки й чигають на те, аби вас пустити з торбами. Не бійтеся, вони мають добрий нюх, тай не бракує таких, що їм нашіптують до вух діявольські ради. А се не переливки, ходять о грубі міліони, ходять, можна сказати, о ваше життя або смерть.

Комісар аж задихався і урвав свою промову. Його худі груди заходили і спирали йому дух у горлі, а лице набігло кровю. Пан дивився на нього якимсь милосердно, мов на хору людину, хоч не можна сказати, що комісареві слова не трапляли йому до серця і не відживлювали там старих, панщизняних поглядів на відносини до селян.

— Алеж, пане комісарю! — аж крикнув пан Субота, обіймаючи його за плечі, — хтож вигадав договорюватися до такої сердитости! заспокійтеся! Я не позволяю вам так говорити, а то боюся за ваше здоров'я. Ще світ не кінчиться,

ще маємо час обдумати і оборудувати всякі справи. Ходіть краще на гумно, відхлипайтеся трохи і відпочиньте, тоді й можемо поговорити спокійніше.

— Я спокійний! О, я дуже спокійний, — відповів усміхаючися пан комісар. — Але в мене буриться кров, коли бачу, як самотнє ядро галицької цивілізації отак безрадно і без ініціативи здається на ласку долі, на добру волю тої мужицької черняви, що рада би втопити його в ложці води. Я не можу мовчати, мене серце болить.

— Ну, годіж бо, годі, — вчитькував його пан Субота і таки підвів його з місця та потяг із собою на гумно. Він добре знав, що обурення пана комісара в значній мірі нещире, що він грає комедію і бе на ефект, не маючи ніякої підстави так дуже розбиватися за поправу долі дідичів, а коли на хвилю вид знесилля і вичерпання у комісара збудив його людське співчуття, то се ще не значило, щоби пан Субота справді повірив у всі його перспективи. Він занадто добре знав сього пташка.

Пан комісар Годієра не був властиво ніяким комісарем. Колись за панщини він був мандатором, потім перейшов у службу до політичної влади, але не міг добитися до якоїсь поважнішої урядової посади, займав становище зразу дієтаря, потім канцеліста при старостві, з вовчим апетитом вітрячи всякі можливі сліди, як би добитися ліпшого хліба. Перелом у аграрних і політичних відносинах Галичини давав таким людям богате жниво. В р. 1848 пан Годієра був урядовим агентом провокатором, який дурив шляхту і заохочував її до повстання, а рівночасно нашіптував селянам проти шляхти і готовив її до кривавої контрреволюції в разі шляхетського бунту. Тепер він, не покидаючи свого півофіціального становища при старостві, зробився зараз опікуном і протектором поміщиків у їх боротьбі за знесення сервітутів і надіявся в замішаннях, які правдоподібно виплинуть із того спору, спекти й свою печеню. В його інтересі було перти до щораз більшого заострення

відносин між селянами і дідичами. Чи одна, чи друга сторона переступить межі легальности, йому все одно всміхатся користь. Він заохочував селян до процесів з панами за неправно повідбирані в часі панщини рустикальні ґрунти і рівночасно видавав себе за чоловіка притьмом занятого обороною панських інтересів у великім сервітутовім спорі.

З такою метою він отсе вже два роки обїздив увесь округ село від села, двір за двором і скрізь засівав зерно взаїмного недовіря, що й без того сходило буйно на ґрунті управленім панщиною. Він вияснював хлопам їх кривди і пер їх до довгих та безплідних процесів, вияснював панам небезпеку, яка їм грозить від селян, і силкувався зорганізувати з них тиху спілку для оборони їх власних інтересів. Сю оборону він розумів очевидно так, щоби пани силою спеціальних фондів підпирали свої інтереси, купуючи собі прихильників у низчих і вищих бюрократичних сферах.

Особливо загарливо він обробляв пана Суботу, бачучи в нім чоловіка розумного і поміркованого в своїх відносинах до селян і надіючися, що коли сей виступить крутіїше, то за ним підуть інші пани і справа швидше дійде до якогось рішення. Він раз-у-раз „отвирав йому очі“ на безвихідність положення панів серед хлопської маси, на небезпеку проволоки та задавнення хлопських претенсій, на можливість корисного для панів поладження сеї многоважної справи, що має першорядне значіння в цілім розвою краєвих відносин. Він усе товк своє, мулив і мулив як тиха вода, з одного боку полошив свого слухача страшними вістями про урядові заходи коло щедрого наділення селян панським добром, а з другого боку мавив його блискучими перспективами швидкої і дешевої побіди.

— Ну, ні! — скрикнув пан Годієра, вернувшись другого дня зі своєї екскурсії по селі. — Того не можна витримати, що тут діється! Се нечувані річи. До якої скількості дерева вони мають право? загляньте в інвентар!

Прощу заглянути! Три, чотири фіри, так чи ні? А вони понабирали по двацять, по трицять! Цілі гори дров навалили коло кожної хати. І ясний пан терплять се! Ні, зовсім не розумію і дивитися не можу. Адже се виразне мане-текель-фарес написане на стінах вашого дому, а ви не вмієте прочитати. І терпите всі надужиття. Жаль мені вас, ясний пане! І шкода моїх рад. *Wem nicht zu raten, dem ist nicht zu helfen!* Бувайте здорові! Пан Субота всміхнувся якось холодно і поклав Годієрі обі руки на плечі.

— Горячо купаний пан комісар, горячо купаний! Сядьте, відхлипайтеся. Наші інвентарі не знають такого виміру дерева, як вам здається, а кажуть „на міру потреби“. Селяне не вивозять ані одної гильки не огляненої моїми людьми.

— Чужими очима дивитися, то чужими руками робити! — зовсім сердито гаркнув пан Годієра.

— Я й сам переконався, що вони вірно сповняють мої інструкції і ви не маєте підстави докоряти мені чужими очима. Цікавий я, як би ви поступили на моїм місці.

— О, я би швидко зробив з усім тим взірцевий порядок. Яб завів таку машину, щоби фєст скрипіла і діло робила. Я вже всьому придивився і все обміркував. Представте собі...

— Слухайте, пане Годієра, — мовив йому пан Субота болючим, жалісним тоном, — у мене тепер на голові стільки клопоту і власної родинної гризоти, що не маю сили представити собі що будь инше. І мушу виїхати на якийсь час, може на пару неділь. Приймете на той час заряд маєтку? Я нераз уже лишав його на економа, ну, але сим разом зроблю виїмок для вас. Тільки глядіть мені, не наробіть скрипу в своїй машині! Не горячіться, аби не довести до якої біди. З нашим мужиком треба обережно і тактовно, і я боюся, що вам не стане терпцю й такту. А проте таки зроблю те, чого вам, як бачу, дуже хочеться.

Годієра аж засяв від сих слів, аж випростувався, немов виріс о три пяди. Він усміхнувся широко і запитав:

— Вельможний пан жартують?

— Ні, не жартую, а правду кажу. Ви так навертіли мені в голові своїми докорами, що я не бачу иншого виходу позбутися вас, як отаку пробу. Робіть, як знаєте і що знаєте, а там побачимо. Мені голова тріскає від иншої гризоти, а ви причепилися до мене, як пявка. Ну, пробуйте, як вам удасться.

Годієра зачав ще щось говорити, що виглядало знов таки на опозицію, та пан Субота заткав собі вуха і крикнув знетерпеливий:

— Ані слова більше! Не хочу слухати нічого. Буде вже того балакання. Що сказалося, на тім я стою.

І не прощаючися з Годієрою, вийшов до свого покою і замкнув за собою двері.

IX.

Пан Субота ходить по своїм замкненім покою, як медвідь по клітці. Він почуває тісноту, а боїться вільного простору. Його голова тріскає, а думки мутяться. Нарешті сідає біля свого бюрка, на якому лежить розпростертий лист, дрібнесенькою, перловою каліграфією писаний і декуди з виразними слідами сліз його дочки-графіні.

Діставши той лист перед кількома днями, він успів прочитати його вже з десять разів, а ще й досі він дивився на нього як на тяжкого ворога, як на їдовиту гадюку, покриту перловою лускою. Він чув за кожним позирком на лист, як та гадюка запускає свої зуби в його серце; його руки хололи при його дотику, а перлові букви скакали перед очима. А проте якась фатальна сила ще раз і ще раз тягла його наново читати той лист, троїти себе і доводити до одуру його змістом. А проте лист був написаний просто, щиро, без сліду фальшивої риторики, без тіні прудерії, як

і слід замужній, високо моральній і освіченій дочці писати до батька.

„Дорогий мій батечку!

Досі, за цілих п'ять літ мого замужнього життя моя переписка з тобою обмежалася на звичайних чемних фраз і обміні звісток про буденні домашні події. Те, що було властиво змістом мого п'ятилітнього, можу сміло сказати, мого пекольного (се слово підкреслюю) життя, лишилося для тебе зовсім чужим і невідомим, або, о скільки можу догадуватися з листів мами, в найзагальніших, неозначених контурах, без деталей, яких ніхто не знав крім мене — і мого мужа.

Я в тебе вдалася. Я горда і не легко зігнуся. Я таїла свою муку в серці і хіба пару разів за весь той страшний час вона вибризькувала кривавими слізми перед моєю мамочкою. Але всеї мові недолі, всього того, що я пережила й перетерпіла, вона також не знає і, дай Боже, щоб і не дізналася ніколи, бо її чиста, ангельська душа певно розірвала би пута її слабого тіла.

Тобі першому признаюся, перед тобою сповідаюся як перед конфесіоналом власного сумління.

Ти добре знав усю історію мого першого пізнання і моїх передшлюбних зносин з графом. Ти сам уважав графа по першій, випадковій познайомленню з ним (потім я дізналася, що він зваблений розголосом моєї нещасної краси сам шукав нагоди познайомитися з тобою) за ідеал мущини, за чоловіка покликаного вже самою природою до якихось великих діл. Геркулічна постать, мужеська красота і вихованням здобута грація та легкість рухів, значна освіта і скінчена досконалість товариських форм у високім стилі, все те подобалося тобі і чарувало мою дівочу уяву ще доки я й на очі не бачила його.

Він написав лист до тебе, де зложив поклін мені, хоч і незнайомій йому. Він приїхав і я почула зразу якийсь холодний жах перед його силою, його красою і його

могутньою волею. Він говорив як самовладний князь, снував широкі пляни, був високо гуманний у розумінню людських відносин і вилітав душею далеко поза тісні межі наших галицьких пересудів. З тремтінням усеї мови істоти я слухала його розмову, а хоча що до товариських звичок і я не чула себе низчою від нього, але все таки говорити з ним сам на сам, поводитися з ним як з рівним собі я булаб нізащо не насмілилася. Заімпонував мені незвичайно, як ніхто ще з людей знайомих мені від молодих літ.

І раптом, несподівано скоїлося наше весілля. Немов снігова лявина впала на мою голову в шаленім розгоні. Я весь той час жила в ненастаннім одурі, ошоломлена, нездібна ні думати ні відчувати ясно. Я крутилася немов золота мушка в шаленім вихровім вирі, не бачила і не розуміла нічого ісінько з того, що діялося довкола мене, і отямилася уперве аж на шлюбнім коверці під дотиком графської руки.

Друге пробудження, страшне і жорстоке понад усяку силу людського вислову, в якому я побачила себе відразу скиненою в безповоротну безодню, — се було моє пробудження на шлюбній постелі.

Се прийшло так нагло, в такій нечувано дикій, варварській формі...

Моя рука й досі дрожить і не хоче писати далі, але чаша моїх терпінь занадто повна, моє сумління занадто глибоко розворушене, щоб я могла мовчати...

А мій муж гуляв поза домом. Час від часу присилав післанців, щоби довідатися, чи я вже здорова, присилав мені коротенькі листки з поклонами і поздоровленнями, але про поворот ані слова. Нарешті, коли по трьох тижнях лежання і горячування я встала, бліда і змарніла як після найтяжчої недуги, приїхав і він. Веселий, рожевий, мов Аполльон уранці, він уже на подвірю дав себе чути розказами, які видавав службі, гавканнями псів, що позбігалися

до нього і підскакували та, скомлячи з радості, лизали йому руки. Він швидко вбіг до мого покою і ахнув, побачивши мене.

— Ах, вибачай, моє серце! Я й не знав, що ти тут! Але як же ти виглядаєш!

Я вжила всіх сил своєї душі, щоб усміхнутися до нього, і подала йому руку. Він узяв її в свою гарячу долоню і зараз випустив; моя рука була холодна і майже безкровна.

Кілька тижнів ми мали спокій; граф зрештою проводив той час переважно за домом, у гостях, на полюваннях або їхав до міста і гуляв там по своєму. А моя душа мучилася невимовним смутком і я силкувалася тільки ненастанною працею в кухні та при господарстві вбивати невеселі думки, що мов докучливі мухи роями обсідали мою голову. Що зо мною буде? Як мені жити з таким чоловіком? Чи відразу забиратися і вертати до родичів, чи йти в світ за очі і шукати собі власного хліба? Я не мала до кого сказати ані одного щирого слова, бо бачила і відчувала се від першої хвили, що весь двір від малого до великого живе мов під обухом під непереможним впливом панової волі, що кожде моє слово, кождий жест вони передадуть йому. Я тремтіла сама перед собою, бо чула, що й мої думки мов підстрілені птахи падають додолу під його переможним впливом.

Почалося для мене важке і нерадісне життя в родинному ярмі. Крім принагідних нападів мігрени та інших жіночих хороб не могла я нічого видумати. Та видно, що й сам він зрозумів мої зусилля, а може збридив собі мене, бо минулої осені, користаючи з незвичайного врожаю пшениці в наших сторонах і з добрих цін на неї, виїхав до Парижа. Там він гуляв кілька місяців і відтам привіз собі чесну компанію, трьох кокоток, для яких вибудував пишну віллу в нашій повітовій місті. Ся вілля, положена в гарнім саду, хоч раз-у-раз щільно замкнена, здобула собі вже

голосну славу в цілім повіті як місце, де майже що ночі під проводом мого графа відбуваються оргії з його вибраних приятелів і тих французських дам, оргії, яких мерзоти не беруся описувати, хоч мій граф кожного дня забавляє мене їх гумористичними описами. Се остання фраза нашої супружної любови, бо поза сим — куди вже далі?

А поза тим одна моя просьба до вас, дорогий таточку! Приїдьте до мене! Виж певно вже обробилися в полі, а коли й ні, то ваш відїзд на кілька тижнів, може лиш на кілька днів буде для мене великою потіхою і піддержить мене в моїм бездоннім горі. Яж за сі літа так рідко бачила вас, а тепер мені здається, що на ваш приїзд моя єдина, остання надія, що ваша присутність верне мені давню силу волі, давню енергію і охоту до життя. Приїдьте, таточку, як найшвидше! В моїй хорій душі клубляться шалені помисли, пляни і бажання, я ходжу мов у тумані і не можу ні на що рішитися. Ваш приїзд буде для мене правдивим сходом сонця.

Ваша дочка Женя.

Пан Субота справді виїхав не гаючись. В тих часах у Галичині ще не було залізниць, хіба з Кракова до Відня. Доводилося їхати чвіркою, значну часть дороги подільськими шляхами, які найменший осінній дощик перемінював на бездонні і невилазні баюри, де бричка цілими годинами сунулася по колодки в густім болоті, а коні, бродячи в ньому по коліна, що десять хвиль ставали та відсапували. Цілих десять днів довелося пану Суботі їхати отак із Грушатич до графського села, ночувати в огидних жидівських корчмах, мокнути й мерзнути по дорозі. Він проклинав свою їзду, але серце, вражене до глибини листом його дочки, з болючою нетерплячкою рвалося до неї і не давало йому думати про невігоди сеї подорожі.

Розуміється, що він насамперед заїхав до повітового міста, в яким мали відбуватися оргії його зятя й його компанії. В готелі, в яким він зупинився, знайшовся зараз услужний Жидок кельнер, що згодився за невеликий трінк-

Гельд оповісти йому всі секрети „французької вілли“. Він постановив собі особисто зложити візиту своєму зятєви в такій інтимній обстанові і для того він просив увесь готельний персонал і його завідателя таїти кілька днів його приїзду, а сам замовив собі шлюсаря, щоб зробив йому ключ до брами, яка вела до французької вілли. В часі найближчої оргії він опівночі тихенько підїхав до вілли, отворив браму і подався пішки на подвір'я. Тут його обскочили графські гайдуки, узброєні в револьвери, та він зараз зацїтив їх не лише своїм револьвером, але своєю повагою як батько графині і здобув собі вхід до вілли.

В яким стані застав там чесне товариство, сього він ніколи не оповідав нікому. Зрештою пробув там дуже коротко: явився в отворених дверях як дух Банка, зложив короткими словами свою велику пошану ясновельможному пану графу і всій його так чесній компанії і, замкнувши за собою двері, лишив їх усіх їх дальшій забаві, а сам як стій, опівночі рушив до села, де жила його дочка.

Та о скільки візита у французській віллі дала повну сатисфакцію його зацікавленню і переконала його, що дочка в своїм листі говорила повну правду, о стільки його прибуття до графського палацу і сама поява дочки значно розчарували його. Палац був значно занедбаний і обшарпаний, видно, що дуже слабо дбали про його удержання. Натомість дочка замість трагічного настрою вибігла на зустріч батькови весела, щебетлива як пташка, в повнім розцвіті своєї краси, немов би на її душі не було ніякої трагедії.

Женя привитала батька весело, впровадила до своїх покоїв, розпорядилася у кухні та в пивниці, заглянула й до стайні, де вже стояла батькова четверня, а потім мов на крилах влетіла до покою, де сидів батько і переглядав малюнки.

— Спасибі вам, таточку, що приїхали! — заговорила вона своїм чистим голосом, мов у срібний дзвінок задзвон-

нила. — Та я не чекала вашого приїзду і тимчасом погодилася з мужем.

— Ти з ним? — протяжно і недовірливо запитав пан Субота.

— Так. З ким же другим мені й годитися?

— А леж він так страшно знущався над тобою!

— Що було, те минуло, — щебетала пані Женья, мов непамятлива пташка. — Він тепер поправився.

— Ха, ха, ха! — у весь голос зареготався пан Субота. — Поправився! Бачив я вчора на власні очі, як він поправився! Нівроку йому!

— Що, — скрикнула пані Женья ще веселіше, — ви були може у французькій віллі?

— Авжеж був. І підробленим ключем браму відчинив, і від гайдуків револьвером боронився, та проте застав їх усіх серед найкращої забави. Тьфу на їх голови! Досить було одної хвилини, щоб оглянути їх усіх у найінтимніших позах і відвернутись і плюнути з обридження. Та я не плюнув, а привитав пана графа і віддалився, не ждучи навіть їх відповіді.

Женья розреготалася своєю чергою.

— Щож, се нічого не вадить, що бачили на власні очі. Я не бачила ніколи, але наслухалася від нього доволі. Та все се швидко зміниться. Зрештою, я вдячна тим дамам і посилаю їм навіть живність із свого дому. Мені се нічого не коштує, а вони, таточку, увільнили мене від найтяжчої панщини, яку я переносила в своїм життю.

Батько слухав сих слів, що раз більше чудуючися. Він похитав головою і озвався:

— Не розумію тебе, Женью! Раз ти гірко нарікаєш на свою долю, на своє пониження, на його знущання над твоєю честю і твоїм тілом, раптом годишся на все, що він робить, і мало не похваляєш так огидливих його оргій у французькій віллі.

— Нічого того, таточку, я не похваляю, нічого причиненого мені ним я не забула. Але у моїм важкім становищі мусить настати якась зміна, і для того я на якийсь час заключаю перемиря зі своїми ворогами.

— І для того відкидаєш на бік усі чесні традиції, які ти винесла з батьківського дому, і ставш по стороні сього смердючого болота? — з гірким докором мовив батько.

— Перетерпівши стільки, як я перетерпіла, втратиш і охоту до самого життя, не то до всяких традицій. Тепер мені пристрасно, до фізичного болю хочеться вирватися з того болота, в яке мене між иншим віпхнула і ваша воля, таточку мій любий! Я вам не докоряю за се і ніколи не докоряла; виж бажали мені добра, не лиха. Але частина, маленька частина одвічальности за те, що сталося, спадає й на вас. Ви занедбали мене в тій хвилі, коли я найбільше потребувала потіхи й піддержки в моїм гіркім стані, то хоч тепер не мішайте мені моїх плянів. Я вас попросила до себе і прошу й тепер, побудьте у нас кілька неділь, поки ми обробимося і виберемося в дорогу, нашу першу, справді шлюбну подорож.

— Го, го, го, аж так тонко співаєш! — скрикнув до решти зафрасований пан Субота. — Шлюбна подорож! Кудиж ви їдете і хто з вас їде?

— Всі їдемо, я і він. І певне забере з собою своїх де-муазельок. Чому мав би не брати? А мені до них байдуже. Я буду з ними ввічлива по дорозі про людське око, хоч ненавиджу їх і бриджуся ними всіми силами душі. Але сим разом ходить мені о комедію, що має відігратися на трагічній тлі. Не догадуйтеся нічого, таточку, і не розпитуйте мене ні про що. Все те ще в початках, не вяжеться одно з одним, ще не більше, ніж дикі концепти, що блискають у моїй бідній голові, як блискавки в чорній хмарі, але я надіюся, що таки по тій бурі засяє денне світло і я таки вийду на кращу дорогу. А там уже побачимо! побачимо! побачимо!

І вона як сорока на одній нозі поскакала до кухні, приспівуючи своє останнє „побачимо“, а батько сидів на софі, битий важкими думами, і буркотів сердито:

— Говориж ти з жінками! Зрозумій їх льоґіку, не говорю вже психіку! Чи вона божевільна, чи справді лише легкодух, чи може задумує щось дуже мудре, не жіноцьке мудре, таке як ґордіїв вузол, що йому ні початку ні кінця не знайдеш? І я скажу після тої її промови: Побачимо! побачимо! побачимо! Бо більше нічого й сказати.

Х.

Поки там пан Субота сидів серед широких подільських ланів і нудився — ґраф за той час рідко коли був дома, а про Суботову візиту в французькій віллі навіть не згадував, немов і ніде нічого не було. Поки в ґрафському палацу йшли пияві приготування до заграничної подорожі, в Грушатичах кипіло і клекотіло, як у китлі. Пан Годієра почав підводити свою машину. Зразу йшло все дуже добре. Він засів до писання і писав невтомно „реляції“, себто по просту доноси на всіх і вся, що крутилися довкола нього. Насамперед написав донос на свою хазяйку паню Суботову, у якої відкрив любов до селян, потурання їх забаганкам і часті сходи́ни її з селянами в домі її зятя та довгі розмови при замкнених дверях та заслонених вікнах. Потім написав донос на всю двірську службу, починаючи від економа, а кінчаючи псарем і конюхом, що крадуть панське добро, не пильнують діла, волочаться за сільськими дівками і у всьому потурають селянам та за хабарі дозволяють їм розкрадати панське добро. Розуміється, що ходячи день у день по селі і угризаючися з селянами за всяку дрібницю, кожного дня приносив нові матеріяли для своїх реляцій. Обмалював і Думяка і війта і всіх присяжних; допікали йому особливо сільські баби своїми кпинами та вигадками, і він совісно подавав про все те реляції і висилав до циркулу. Там урядники аж боки зривали зо сміху, читаючи ті

його реляції, подиктовані злобою і проняті тим гумором тісних умів, що вважають себе неначе центром людськості і не відчувають своїї смішности.

Та від реляції він швидко перейшов до виконання своїх намірів, і тут наткнувся на таку впертість, апатію та нехіть людей, що нераз аж пінився зо злости. Він велів побережникам не пускати нікого в ліс, та бачучи, що вони й вусом не ведуть у той бік, почав сам бігати в ліс і виганяти селян, що чи то збирали сухарину, ламали сухе гилля, викопували пні чи то й так рубали здорове дерево. Поки натрапляв на старих, незасібних баб або піших селян, що на плечах носили вязанки дров, поти його крикам і лайкам удавалося витурювати їх із ліса; але такі, що їхали з возами і рубали дерево визначене їм побережниками чи то за гроші, чи за роботу, не слухали його, кпили собі з нього або й відгрожувалися.

— Лиш би бучка взяти та хомянути біду раз по пиці, аби не кричала! — буркоче чоловік, рубаючи дерево, поки пан комісар розсерджений скаче довкола нього та верещить та лає на чім світ стоїть. Так само було і в полі, з якого він велів що дня зганяти всю селянську худобу, і кожного дня по полудні знов бачив, що вона любісінько пасеться на тих самих панських стернях. Його злість була невичерпана, його очі бачили, що всі кепкують собі з нього і ніхто й не думає слухати його, а він у всім вітрив або інтригу пані Суботової, або економа, або Думяка та його жінки, і сердився і кляв і лаявся все в тій надії, що прислужується пану Суботі і його господарським інтересам.

Нарешті пані Суботовій стало того за багато і вона вимовила йому місце в своїм дворі, думаючи, що він уступить зовсім і поїде собі геть. Та не на такого наскочила! Годібра наробив вереску на весь двір, покликався на дану ясним паном повновласть і грозив урядовою езекуцією свого права. Тоді вже економ своєю власною властю велів запакувати всі його манатки на його двоколіску, за-

прягти його шкапя і разом з тим добром відвезти його в село. Знов крики і протести Годієри, нові реляції до циркулярного старости, „на власні руки“ пана старости і з власних рук старости білетик: „Якого дідька ви причепилися до Грушатич і грушатицького двора? Зараз вертайте до міста і зложіть мені устну реляцію“!

Пан Годієра, одержавши сей білетик, аж сам не знав, як висловити свою втіху. Пан крайсгавтман сам особисто пише йому, жадає від нього устної реляції про грушатицькі відносини! Тепер він догодить усім своїм ворогам! Тепер він покаже їм свою силу!

І не гаючись він поїхав, пробувши всього два дні у грушатицького арендаря, бо з селян ніхто не хотів пустити його навіть на подвіря, не то що до хати. Він їхав як на празник, підспівуючи і не кваплячись і знов водив тисячами очима по селянських полях і панських ланах і лісах, плював і сердився, де що робилося не по його вподобі, і снував нові пляни, як би позаводити тут нові порядки.

Його візита у циркулярного старости випала, на жаль, дуже не по його думці. Староста не допустив його до слова, а вичитав йому гостру нагану за його влізливість і його дволичність, з якою він підбунтовує панів проти селян, а селян проти панів. „Я міг би зараз веліти арештувати вас і передержати в арешті до слідства, але не роблю цього тому, що ви робили се з великої злости й глупоти, але не зі злої волі. Тепер бережіться. Я не входжу в те, чи і яку маєте повновласть від пана Суботи, може се лише панський жарт на те, аби вас спекатися; але то вам кажу, не докучайте мені своїми дурацькими реляціями і ведіться так, аби я більше нічого не чув про вас“! На тім він і махнув йому рукою на знак, що може йти собі геть.

Годієра ще отягався, видобував якісь папери із свого бездонного шкіряного портфеля, та староста крикнув на возного:

— Вивести того пана!

По такім соромнім прогнанню пан Годієра під впливом своєї лютости подумав собі: Або — або! *Flectere si nequeo superos, Acheronta movebo!* Не хоче мене пан, я обернуся до хлопів. Побачимо, як він се стравить.

І він велів взяти себе до Грушатич до коршми, де й заквартирувався на пару днів, хоч і як Жид не рад був сим разом своєму гостеві. Жид догадувався, що пан комісар не добром дише проти двора і боявся нажити через нього й на свою голову клопоту, але, подумавши докладніше, станув на тім, що в разі якоїсь немилої дворови акції можна буде відразу позбутися комісаря, досить одного слова.

Другого дня, схопившись дуже вчасно зі сну, Годієра пішов у село, щоби застати господарів іще дома. Одного за одним він пробував настроїти проти двора. Були такі, що слухаючи його доказів, чухалися в потилицю і говорили: „Щож, як люде, так і я. Може би то й добре було на громаду, як би так сталося, як ви радите, але я сам тому не голова. Скликайте громаду!“ Але деяким Годієрові думки зовсім не подобалися, вони бачили в них наклонювання до безправства і грабіжу і або наділяли Годієру кпинами, або проганяли й грозили жандармами. Найцікавійша була розмова з Думяком.

— І чого ви, пане, причепилися до нашого села, як лист до мокрого? Що вам за охота пхати свої пальці між наші двері?

— Мене сам пан Субота просив. Мені повновласть дав. Погляньте, ось вона!

— Вже я дивився на неї, але знаю й її історію. Пан закипів собі з вас, аби позбутися вашої настирливости, а вам здається, що він справді потребує вашої поради й помочі. А я кажу все своє, що кращеб вам забиратися до міста і покинути нас, щоб бував часом...

— Що, що? — перебив його Годієра таким різким окриком, як п'яння когута. — Ви страшите мене? Го, го, ваших погроз я не боюся, від усякого нападу потраплю оборонитися, а урядова одвічальність се також мов діло: я й перед властями зумію оправдатися.

— Про вашу вмілість у тім напрямі я переконаний, але все таки рад би знати, до чого ви хочете довести нас?

— До вашого добра, — живо заговорив Годієра. — Всі давні ліси й толоки, описані ще в йосифінській метриці, мусять бути вам звернені. Всі пізніші пустки, загарбані панами і заінвентовані Гауером на панську власність, будуть вам віддані. Чогож вам більше треба? Панського ви не жадаєте, але того, що вам правно належить, маєте право домагатися правною або й неправною дорогою. Се вам моя думка. Хто швидше візьметься до сього діла, той легше зможе дійти до своєї мети, бо потім готово бути запізно, коли рушаться інші села. А вони певно рушаться, бо по цілім краю селяне аж пишать на свої кривди від панів.

— Наші люде не пишать, — мовив Думяк.

— Не слухайте того. Всі, особливо бідніші, дужеб раді, але не мають відваги починати. Ви моглиб додати їм такої відваги.

— Відкиж я до того приходжу? — здивувався Думяк. — Вам справа ясна, то ви й заохочуйте до неї людей. А я хіба мушу вірити вам на слово, а сам того не знаю докладно.

— Ну, добре, — мовив Годієра, — то скличмо громаду, поговоримо про се з громадою.

— І з тим до мене не удавайтеся, бо відки я до того приходжу? Я не війт і не жадна старшина в громаді, хто піде за моїм голосом? Ідіть до війта!

На сьому розмова й скінчилася. Годієра пішов до війта і доти блягував йому про свою комісарську повагу, поки війт не обіцяв йому вислати присяжного по хатах,

щоб кликали господарів на суботу вечір у коршму, „без примусу, а хто цікавий послухати пана комісаря“.

Таких цікавих не так на комісаря, як на саму коршму, знайшлося не мало. В суботу вечір народ щільно заповнив усю коршму і всі сіни і прилежний ванкир, із якого двері вели до головного коршемного поміщення; прийшов і війт і вся громадська старшина, прийшов і Думяк. На комісаря прийшлося досить довго ждати. Він попередньої ночі бачив погані сні, весь день йому було зовсім ніяково на душі, голови не брався ніякий концепт тої промови, яку він мусів сказати до народу, тай сам той народ видався йому тепер якоюсь темною, важкою силою, а зовсім не соломою, здатною до швидкого підпалу. Та він нарешті таки наважився і війшов якось покvapно, мов додаючи собі відваги, до коршми. Люде розступалися якось ліниво перед ним, даючи йому дорогу до стола. Він „на потуху“, як жартував дехто з селян, випив чарку горівки і, виступивши на ослін та опершись о стіну, почав балакати.

Бесідник він був неособливий і невправний. Підносячи голос замість дійсного патосу робився пискливим і комічним, часто зупинявся, шукаючи слів, одним словом, не робив на селян ніякого вражіння.

— Аби ви знали, хто я такий, — так розпочав він свою промову, — то мушу сказати вам дещо про свій рід і походження. Знаєте, недалеко від Галичини край Чехію і його головні ріки, Велтаву та Лабу і його міста, Прагу та Болеслав. От там жив мій рід, славні ритіржі на Болеславі. Вони були учасниками чеської слави, боролися в усіх битвах, до яких виступало чеське військо, а в кривавій битві на Білій горі сміло пролили свою кров за чеську справу. По тій битві ті члени нашого роду, що ще лишилися живі, мусіли тікати з рідного краю.

— А коли тото було? — запитав хтось із натовпу селян.

— О, то було давно, ще 1622 року, буде тому 250 літ.

— Ще лиш буде, а досі лише 234, — підхопив Думяк, що встиг у однім моменті обчислити дійсну різницю.

Почувся голосний регіт зібраного люду, а Годієра поглянув на Думяка таким оком, як на свого смертельного ворога. Думяк завважив се добре, але сидів спокійно при столі та слухав дальшої промови.

Годієра почав далі довго і нудно оповідати про пригоди та переходи чеських емігрантів і дотяг нарешті до того, що його близчі предки розбрилися по світі, деякі, покинувши свою чеську віру, вернули назад до Чехії, інші пішли в службу ворогів і винародовилися.

— Гарна родина, нема що сказати! — буркнув під вусом Думяк, і знов із грудей селян, стовплених в ожиданню чогось цікавого вибух голосний регіт.

— Ну, чого смієтеся? — розсердився пан Годієра. — Тут не сміятися, тут плакати треба над тими, котрих тяжкий утиск позбавив усього найсвятійшого кождому чоловікови. А ваша доля хіба краща? Ви менше витерпіли від польської самовлади?

— Але ми нікуди не тікали і свої мови ані віри не затратили! — гордо крикнув Думяк. — Як же ви рівняєте себе з нами?

Комісар не знав, що відповісти на се, а сміхи і кпини селян дратували його щораз дужче. І він почав далі досить уже нескладно плести про свого батька, що був цісарським урядником і за надужиття своєї влади був прогнаний з уряду, бідував довгі літа страшенно, поки через протекцію якогось можливого пана йому не призначено урядового становища в свіжо набутій Галичині.

Люде нетерпеливо слухали сеї бесіди, а дехто почав переривати її окриками:

— Що нас то обходить? По що все те говорите? Ми вже знаємо тих славних чеських урядників. Говоріть до річи, що маєте нам сказати. Нам ніколи слухати ваших байок.

Комісар знов розсердився, особливо роздув його злість вислів про байки.

— Що там за байки! Хто може тут говорити про байки? Я вам говорю про те, чим моє серце наболіло, а ви то вважаєте за байки!

— Овва! Наболіло! А по вас і не пізнати того! — весело закинув Думяк, і знов загальний регіт наповнив усю коршму. — Ану, скажіть нам тепер про себе, най знаємо, що ви за птиця!

Комісар ще дужче змішався, немов і не надіявся такого питання. Він знов глянув на Думяка тим оком, що на пса і, перескакуючи на комічно плаксивий тон, почав жалуватися на свою долю.

— Щож я вам скажу про себе? Било мене нещастя весь вік. Мене вигнали зі школи...

— Ха, ха, ха! — реготалися люди. — А за що?

— Дурний був, не хотів учитися, — проплакав Годіра.

— Ха, ха, ха! Дурний був, дурний і остався, — гукнув Думяк і новий регіт заповнив коршму.

— Потім я вступив до уряду і почав дослугуватися...

— Вислугуватися, не дослугуватися, — поправив його Думяк. І додав, устаючи з місця:

— Знаємо, знаємо, як ви вислугувалися ріжним урядникам, починаючи від пана старости, а кінчаючи останнім возним та гайдуком. Як ви в процесах фальшували свідoctва, крали ферлядунки, аби покривджена сторона не стала на термін, як ви для урядників достарчали кухарок і мамок, які паскудства ви робили з Жидами і ссали кров із селян, що приходили до вас за порадою і підмогою. Знаємо се все і не потребуєте нам про се оповідати нічого, бо хіба набрешете, а правди не скажете.

Комісар скрутився мов ужалений гадюкою і крикнув:

— Силою свого уряду арештую вас, Костю Думяку! Буду з вами мати справу в суді.

— Овва, арештуєш! А на якій підставі?

— Бо ви ображаєте мене. Я маю право арештувати вас і зараз відставити до суду. Я урядовий комісар.

— Брешеш! — ревнув із усеї груди Думяк, — який ти комісар? Старостинська драпічка, що втратила вже ласку у старости. Я не боюся твоїх дурацьких погроз, а на суд я позиваю тебе. Я тобі докажу, як ти бунтуєш панів проти хлопів, а хлопів проти панів. Я тобі викажу перед судом і перед усім світом, що ти не комісар, а хіба світова курва!

— Га, — скрикнув Годієра своїм пискливим криком, немов хтось вбив йому шило в задницю і, зірвавшись зі свого місця, прискочив до Думяка і плюнув йому в лице.

Всі ахнули, та Думяк, що сів був підчас своєї промови, не рушаючися з місця, відхаркнув і плюнув також йому в самі очі.

— Так? — запищав комісар, обтираючися хусткою, — то ти, хаме, смієш плювати на мене? Так отже тобі за се!

І він, ще раз підскачавши, вдарив Думяка в лице.

Та тут сталося щось дивне, хоч зовсім натуральне. Думяк зблід моментально як труп, піднявся з сидження, замахнув своєю велитенською долонею і, придержавши лівою рукою Годієру, що вже пустився був тікати, мов довбнею вдарив його в голову. Годієра ані разу не пікнув. Його руки й ноги затрепалися судорожно, з горла видобулося кілька разів важке хлипання, немов утопаючого, що ловить повітря, і він покотився на землю. Згас як задута свічка.

Вся коршма ахнула. Те, що сталося на їх очах, було таке нагле, незвичайне, а при тім таке натуральне, як якась елементарна поява в роді громового удару. Ніхто не ворухнувся в першій хвили. Сам Думяк остовпілими очима дивився на останні корчові рухи своєї жертви, а потім упокоївшись плюнув і знов сів за столом на своїм місці.

Перший отямився війт. Приступив до комісаря, поспотирив його руку, прислухався до груди, похитав головою і сказав:

— Небіщик.

Ніхто з селян не сказав звичайного в таких разях „Царство йому небесне“. Всі з жахом дивилися на теплого ще трупа. А війт обертаючися до Думяка промовив:

— Ну, Костю, а що з тобою буде?

— Маю в Бозі надію, що нічого не буде. Моя душа чиста. Ви бачили і чули все, беру вас за свідків. А завтра відвеземо трупа до міста; я ставлюся до суду. Добраніч вам усім.

І з тими словами він узяв свою шапку і вийшов із коршми.

XI.

Наблизилося велике, рокове свято, Різдво. Зима приїхала на білих коні і покрила поля білою наміткою. В лісах заскрипіли конарі під ваготою снігу, ріки задубіли під її гострим подихом, медведі ссали лапи в своїх гаврах і дрімали зимовим сном, а люде гріли своє тіло овечими, лисячими або вовчими шубами.

Село виглядало як громада круглих снігових могил, між якими вилися вузьенькі рівчачки, се стежки прокопані від хати до хати, і один ширший, довгий яроч — се дорога прокопана в сяжневім снігу здовж села аж до ріки. Під тою важкою, білою покрівлею сумирно спало село, мов під пуховою периною, тільки замість дійсного сну там ішла ненастанна, тиха, домашня робота: стукали ціпи по токах, молотячи збіжя, дзвонили молоти в громадській кузні, фуркотали веретена по хатах і лилися пісні, туркотіли голоси казок та загадок по запічках. Хіба що сама природа, щоб не надто вже глухо дрімати, будила свою музику, сердитий „стоковий“ вітер, що вибігаючи з далеких рівнин Сибірі, різав мов ножем своїм грізним подихом, свистав, вив і гудів

своїми крильми, ломав дерева в лісі і, здіймаючи безмежні снігові хмари на полях, котив їх як обложні машини на села. Та все те не лякало людей. Вони зтирали жилясті руки та, здибавши один одного, знай промовляли:

— Гій, мороз, мороз! Боже його примож!

— А ще й вітрець — божа сила! — додавав звичайно другий.

В сам день святого вечера вітер утих, небо вияснилося, а хоч мороз потис іще дужче, та про те люде бадьорилися і дивилися якомсь привітнійше на світ, як звичайно. Хоч то день робучий, та проте сьогодні ждала їх не зовсім звичайна робота. Майже половина села, мужчин і жінок, вибиралася до міста, де на сей день була визначена судова розправа проти Костя Думяка. Від самого ранку перед хатами стояли сани устелені соломною та навантажені вязанками сіна, а в хатах горів огонь, а над стріхами здіймалися довгі та високі стовпи блакитного диму. Ледви ще сонце обіздрілося гаразд, почали на подвірях фirkати коні запряжені до саней, ждучи дороги, а в хатах хозяйни їли на борзі горячий борщ з бобом або фасолею, брали за пазуху по пів бохонця хліба, по жмінці соли та по дві головці чесноку і, попрощавшись з ріднею, сідали на сани. Декого не хотіла жінка пустити самого, то й мостилася за ним на заді; більша часть спрягалася до сеї їзди з двох або й трьох хат; їхали й такі, що не мали свого тягла, а присідалися на чужих санях, так що на кожних було четверо душ. Двацятаро саней одні за другими вирушили гуськом у дорогу, мов шнур журавлів потягся по білім, снігами завіянім полі, на яким учора до пізної ночі прокопувано дорогу аж до Нестанич, біля яких ішов уже цісарський гостинець.

А Кость Думяк стрітив сей ранок у слідчій арешті, в якому пробув отсе вже два місяці від свого арештування. Він був блідий і стомлений довгим, примусовим супокоем та браком руху, та проте не падав духом. З ним поводитися в суді досить чемно, дали йому казню з тих

порядніших, у яких не саджено злодіїв та грабівників, йому дозволено мати свою постіль і кожної неділі бачитися з матір'ю й жінкою, які ніколи не забували користати з сеї ласки. Отак минули йому сі два місяці і він хоч сумний та пригноблений своїм положенням, усе таки не нарікав на нього і спокійно ждав розправи.

Розправа була над сподівання коротка. Прокуратор виголосив свій акт оскарження по німецьки, спокійно і безсторонно, вияснюючи всі моменти сього незвичайного діла. Судді-Німці вели одначе розправу по українськи, випитали зразу самого Думяка, потім пана Суботу в справі його повновласти даної Годієрі, потім економа і кількох двораків у справі поводження Годієри в дворі, а нарешті селян з війтом і присяжними на чолі в справі останньої, фатальної пригоди в коршмі. О четвертій годині розправа скінчилася короткою, більше формальною ніж річевою промовою прокуратора і трибунал пішов „на уступ“, а по чверти години голова трибуналу виніс і оголосив присуд, яким признано Костя Думяка винуватим у вбійстві „приватного урядника Антона Годієри“, але з огляду на провокацію покійника і на ціле його несумлінне поводження з селянами і дідичами, далі з огляду, що сам Думяк відразу признався до своєї вини, як також з огляду на його дво-місячний слідчий арешт йому даровано решту кари і кошти процесу. Присуд був як на ті жорстокі часи реакції, коли про суди присяжних не було ще й думки в Галичині, а трибунали судили тяжчих провинників дуже часто по вказівкам політичної влади, дуже лагідний і гуманний, і не диво, що селяне, що на судовім подвірю терпеливо на морозі чекали кінця розправи, при появі свобідного Думяка вибухли мимовільними окриками:

— Жива правда в Бога! Най живе наш Кость Думяк! Най живе цісарський трибунал, що не боїться судити по справедливості!

І великою валкою, з Думяком по середині, вони посунули з судового подвіря, місячи ногами посірілий від їх чобіт сніг. Та ось на самій брамі їх перестрів пан Субота, що ждав тут зі своєю каритою, запряженою в чотири огнисті коні. Він поздоровив громаду свідків, а потім, обертаючися до Думяка, обняв його і поцілувався з ним і голо-сом душеним сльозами промовив:

— Ну, Костю! Досі я вважав тебе анархістом і бунтівником, але тепер бачу, що помилявся. Ти чесний чоловік і варт бути моїм зятем. Ходи, сідай зо мною в мою кариту, бо й так, бачу, твої сани не виїхали по тебе! А вас, панове свідки, прошу завтра всіх до себе в гостину. Попробуємо відновити стару приязнь на новій основі.

Селяне дружно закричали: — Віват наш пан Субота! Віват! Най жив! — хоч переважно слабо розуміли, що се має бути та стара дружба на новій основі. По своєму зрозумів її Думяк як мимовільний вислів радісного зворушення свого тестя, і, горячо стискаючи його руку в своїй долоні, пішов з ним до карити, яка зараз же рушила з місця.

І знов довгим журавлиним ключем потяглися селянські сани з міста. І знов не було в них ані сміхів, ані співів — раз що се святий вечір, а друге, що й нагода була поважна. Темніло небо, а потім звільна прояснювалося зорями, коли вони вернули до свого села. Тут перед громадською лісою на них ждала велика юрба народа, що виринула сюди, чекаючи їх повороту, а при їх наближенню вибухли всі дружним окриком:

— Христос раждається! Славіте!

Пан хотів везти Костя до себе на вечерю, але сей випросився: йому любійше буде провести сей святий вечір у власній хаті, з жінкою і матір'ю й дітьми. І пан тесть зуважив просьбі зятя-мужика.

А по селі по якій годині тиші, коли йшла рокова, церемоніяльна вечеря з примівками і обрядами по старому

звичаю, з дідухом і кутею, почалися веселі колядкові співи про те, як Бог родився і всі святі раду радили, якеб йому імя дати, а Пречиста не згодилася ані на Петра, ані на Павла, тільки на „самого Суса Христа“, або про те, як Бог з ангелами міряв небо й землю. Вони лунали аж до півночі під зоряним, тихим небом.

ХІІ.

Вже й північ минула, а пана Суботи сон не брався. Привитавшись з жінкою і заспокоївши її що до долі молодшої дочки Галі й її дітей (вона мала троє, два хлопчики і одну дівчинку), він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті втратив апетит і, поклавши жінку в її ліжко та заслонивши його фіранками, сам пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди й сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи літали і, бачилось, раз-по-разу билися о якісь чорні хмари. Тут Кость Думяк уявляється йому ворогом, та його лице міняється напруго і зза здорових вусів Думякових до нього всміхається протилежне, цапине лице Годієри. Нова хмара виринає праворуч — се громада ніби то збунтована проти нього темними духами, і тут же з ліворуч проблискує непевне, але якесь радісне світло, мов запевнення, що з громадою таки буде можливе краще життя, коли темні духи розвіються паром. Та чим раз частійше зпоза тих понурих уяв виринало в його душі щось інше, мов безмежна панорама якогось чужого, далекого, сонцем залитого і пахощами надиханого краю. А по тім краю мов богиня по раю ходить якась жіноча постать осяяна рожевим блиском, заслонена золотим, ледви прозірчастим серпанком, ходить тихо і звільна поводить руками, простягає їх до нього, до свого батька, кличе його що сили, але йому ледви чутно, ледви бренять відгуки її слів:

— Таточку! Я гину! Мене кусає ненаситна і кровожадна гадюка, захована в фалдах мого пурпурового плаща. Таточку, злеті зі свого ложа, лети до мене, ратуй мене!

А коли його душу шарпає розпука і він рад би злетіти соколом до неї, то чує, що його немов приковано до землі, немов тоненьким та міцним ланцюхом присилено до точеного та політурованого сідала. Він бє себе в лице руками, мов увязнений сокіл, трепле крильми і кричить усім своїм нутром, усею глибиною наболілої душі:

— Доню моя! Золота моя! Озовися мені! Скажи, напиши словечко, куди ти літавш, на яким місці тужиш і плачеш, від чого гинеш? О, я знаю, від чого! Алеж ти перед виїздом потішала себе, що все ще буде гаразд, що ти поєдналася з ним. Деж ти тепер, голубко моя? Чому від твого виїзду ти не подала мені ані чуточки про себе, не написала ані слівця, не переказала хоч би шумним вітром, не передала хоч малою пташиною? І чом такі страшні почуття мучать мене? Що ти давно вже згинула і пропала, що твій кат посміявся над тобою і пхнув тебе в синє море, в якому ти надіялася знайти собі лік та освіження? Чи може він замкнув тебе в відлюднім монастирі, замурував у запустілім замку, запродав якійсь нечистій силі? Чи може ще гірше, на вино, на карти та на своїх кокоток пропустив усе своє й твоє добро і покинув тебе десь у багатолюдному, непривітному місті, або де в селі серед жорстоких та захланних людей? Голубко моя срібнопера! Озовися до мене хоч крізь сон, нехай знаю, де тебе шукати! Нічого не пожалую, ані грошей ані всього маєтку, ані свого здоров'я, щоби тільки ти до мене вернула. О, я дурень, що пустив тебе з ним у дорогу! О, я старий, безтямний, безмізкий дурень! Нехай би граф сам собі їхав зі своїми метресами, нехай би й голову собі зламав або зійшов на жебрака, — але я, по що я пустив із ним свою дитину? Видно Бог мене хотів покарати і відняв мені розум, заглушив мого

батьківське серце і воно дало мені розстатися з нею мов на одну днину задля якоїсь любої візити в сусідстві. А тепер ось тобі, старий дурню! Тепер жалуй і плач і хоч по стінах дерися, ніщо вже не допоможе.

На пана Суботу від самого початку гострої зими часто находили такі припадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, сеї зоряної, а так зловіщо тихої і глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішившись на щось страшне і неминуче підійшов до вікна, відчинив його, не вважаючи на тріскачий мороз, і вихилився з нього горішньою частию тіла на двір.

На нього вдарило морозом, але він не чув його дотику на своїм горючім лиці. Він вухом ловив бездонну тишу, поринав у ній як нурок у морській безодні та не мав надії ані дна дістати, ані назад вернутися. От так немов одубів на довгі мінути.

Але слухай! Що се? Чи тиша різдвянської ночі прокидається зі сну? Чи то в ній починає чутно битися її таємне серце?

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Зразу неясно, мов крізь сон доноситься до слуху пана Суботи. — Що се таке? — повторяє він безтямно.

— Се в тебе самого так серце бється, — шепче йому якась неспіла думка. Та він прислухається ліпше — ні, не правда! Його серце бється якось ліниво, звільна, мов обезсилене болем, а те там, у бездонній глибині різдвянської тиші стукає цупко, швидко, три-чвірковим тактом:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Що се може бути? Стукіт робиться чим раз виразніший, але темпо його все рівне й однакове, як стукіт доброго годинника. Все ближче! Все ближче! Пан Субота

знов вихиляється з вікна. Його зір панує згори над широким простором дороги, що веде з міста до Грушатич. Дорога лежить мов довга, проста борозна на білому полі, але вона спить глибоким сном, на ній не видно ані мушечки живої. Стукіт виходить не з сеї дороги, а немов із глибокого нутра землі, де почало битися якесь шалене серце. Але пан Субота не може відірвати очей від снігової борозни за селом, стоїть біля вікна, заперши в собі дух, і дивиться, і слухає, дивиться надслухуючи. Тук, тук, тук...

Але що се? На білій дорозі виринуло раптом немов криваве око. Одно одніське, криваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім, гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього йде дужче, що раз дужче стукання:

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

Тук, тук, тук! Тук, тук, тук!

У пана Суботи щось починає запирати дух у груди, корчити пальці на руках... Він, сам не знаючи, що робить, ховає руки в кишенях штанів, але ані на крок не відступається від розчиненого вікна, ані на мент не зводить свого зору з того кривавого ока, що жевріє там на снігу, облитім зораним світлом.

Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразнійше видно: се не одно око, але якась темна тінь що хвиля заслонює одно око, а друге жевріє раз-у-раз. І тук, тук, тук. — Що се за стукання? Перед кривавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь.

Пан з жахом відвертає очі й лице від сього привида. Пізнав, що се таке! Се смерть його їде до нього своєю брикою і своїми демонськими кіньми з кривавими очима. Була хвиля, і в ньому душа стала ледовою і ні за що в світі він не обернувся б і не глянув би на той демонський привид. Але той чар тривав лише пару хвиль. Збираючи

до купи всі сили свої душі, пан ще раз поглянув у вікно. Що за диво! Дорога лежала пустісінька, на ній не було ані демонічних коней, ані їх кривавих очей, ані великої чорної маси за ними. Було тихо, пусто і мертво. І стуку не чути, нічого.

Але пан іще не може відвернути очей від вікна. Дивиться, вдивляється в найдальші кінці дороги, де вона безслідно зливається з тьмавим небом — не видно нічого. Та нараз щось немов торкнуло його: поглянь ближче! І він глянув, і з його груди вирвався ледви чутний окрик безмежного жаху:

— А!

Йому закрутилася голова, духу в груди раптом не стало, волосся притьмом пішло вгору.

Се була хвиля омертвіння.

Потім на силу розтулює очі і дивиться.

По замерзлій дорозі, що від грушатицького моста сірою ниткою, скісно завішеною в повітрі, на білім сніговім тлі сунеться щось велике, чорне. Брика з якимось тягаром. Коні чорні як кати ступають повагом, по мягкім снігу і без найменшого стуку. Плинуть радше, ніж ступають. А зпонад їх голов у зоряний простір вистирчає голова візника, голова пана Годієри з широким ротом, хижацьким, загостреним носом і з гострою, козячою бородою. Він сидить недвижно на своїм сидженню, його хребет згорбився, одною рукою держить кінські віжки, а другою опертою ліктем на коліні, нерухомою держить батіг і мірно, що хвиля, в рівних відступах часу помахує ним над кінськими головами. Брика також не туркоче, пливе як човен сніговим морем до двора, просто, звільна під гору, все ближче, ближче... Пан не чує нічого, тільки впирає всю свою душу в світ зір. Він не чує нічого, лише бачить, як перед брикою нечутно, без найменшого скрипу і брязкоту відчиняється важка, грубими штабами окована брама, як брика сунеться подвір'ям, ближче, щораз ближче до двора і — раптом зникає під замком. Пан

механічно, безтямно відступається від вікна, не зачиняючи його, обертається лицем до дверей, а вухами силкується ловити хоч би найменший шелест, не мовлячи вже про стук кроків.

Не чує нічого.

Нараз так само безголосно відчиняються двері його покою, входить висока, чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці — і кидається до нього.

— Ах! — скрикує пан мов від передсмертного болю.

— Ах! — скрикує рівночасно чорна постать. І обоє разом падають майже нечутно, мов зівяле листя на м'який ковер, яким вистелений покій.

А з сіней заглядає до покою глуно всміхнена, з ципиною; бородою морда візника, що приніс куферок чорної дами, одинокий пакунок. Побачивши пана й чорну даму зомлілих, без руху, простягнених на коврі, він не злякався, здвигнув плечима, а побачивши відчинене вікно, обережно обійшов їх обоє, щільно замкнув і зариглював вікно, вернувся до дверей, пождав хвилю, чи не прийде хто, а бачучи, що ніхто не приходить, тихо як дух потонує у п'ємті, що стояла в сінях, вийшов на подвір'я і за хвилю знов чулося ритмічне: тук, тук, тук його екіпажа.

XIII.

А другого дня велично зійшло сонце, радістю розяснилося небо, тріумфом задзвонили дзвони по церквах на знак і на честь великого свята. Лише в Суботовім дворі було тихо. Пана і графиню, яких служниця застала вранці в тій самій місці, де вчора попадали — він знеможений наглим зворушенням, а вона виснажена довгою дорогою саньми на морозі, — попереносили слуги на ліжка і понакривали щільно, позатоплювали в печах і ходили на пальцях, щоби не збудити їх. Вони не чули різдвяних дзвонів, що з супротивного горба знай розливалися радісним рокотом, не бачили величнього світила, що обливало все небо

зразу царським пурпуром, потім литим сріблом, а нарешті щирим золотом. Вони спали аж до осьмої години. А коли графиня прокинулася і побачила нахилене над собою, все ще трівожне і затурбоване лице батька, то поперед усього зареготалася як срібний дзвіночок, потім голими руками обхопила батькову шию, пригнула його голову до себе і цілувала палко, пристрасно, а потім випурхнула з ліжка і скрикнула:

— Таточку, я свободна, свободна, свободна!

— Від чого свободна, дитино моя?

— Не від чого, питай, а від кого. Від нього, могого мужа і ката.

— Деж він подівся?

— Лишився в Венеції.

— І пустив тебе до дому?

— Пустив, таточку, бо мусів.

— Ти узискала розвід?

— Узискала? Нас розвело море, оте чудове, сафірове венецьке море.

— Не розумію, що хочеш сказати сим, моя дитино.

— О, тут секрет, мій великий секрет! — мовила вона і сама жажнулася, скочила до дверей, глянула, чи не підслухує хто, а потім обнявши знов батька за шию і притулившись до нього, шепнула йому до вуха:

— Я вбила його!

Пан Субота весь закаменів і мимовільним рухом руки відсунув її від себе.

— Ти... вбила... його? — простогнав він, ледви переводячи дух.

— Так, таточку! Але лише морально. Адже бачиш, що я свободна, що мене пустили, не арештували. Я чиста перед світом, а на сумлінню... на сумлінню, там, у темній, найтемнійшій закутині маленька плямка. Вона не болить, не мучить мене; вона лише частина відплати за те, що я витерпіла від нього.

— Говори яснійше, Женю, говори яснійше, а то я нічогосінько не розумію! — все ще з виразом страшного затурбовання говорив батько.

— Ох, се ціла історія, чисто як із італійської новели з часів ренесансу, фантастична, а про те й сьогодні можлива і дійсно правдива. Се можливе лише в Італії, тій дійсній країні чудес.

— Говори про себе, доню, а не про Італію, — шептав батько, палений цікавістю і нетерплячкою. Та вона верзла далі своє, як розпещена дитина.

— Не говорити про Італію! — скрикнула зі святим обуренням і сплеснула в долоні. — Як же я можу не говорити, коли Італія дала мені найкраще, найцінніше з усього, що я коли будь дістала від кого, крім тебе, таточку, розуміється, крім тебе. Італія віддала мені свободу. Її чудова дочка, королева моря і перлина землі, Венеція, взяла мене за руку і як малу, заблукану дитину вивела на вільний світ!

— Говори яснійше, Женю, говори яснійше, бо мені в голові мутиться.

— Не бійтеся, таточку, я зараз скажу вам усе, як перед Богом, по щирій правді. Ви бачили, в яким настрою ми виїхали з Відня. Я докладала всіх сил своєї душі, щоб видаватися веселою і щасливою, але тільки Бог один бачив, як тяжко мені було на серці... Ми приїхали до Венеції в часі найкращого осіннього сезону і мій муж кинувся з цілим запалом своєї натури в вир тих забав і розкошів, які дає Венеція, між иншим і на веслярський спорт, у якому він швидко збирав заслужені тріумфи. Він познайомився з найкращим на всю Венецію ґондолієром і оба вони в пурпуровій, золоченій ґондолі доказували правдивих чудес у своїх фантастичних моряцьких костюмах. Він швидко зжився з ґондолієром, тай сьому самому не треба було довгого часу, щоби наскрізь пізнати польського ґрафа і його уподобання. Він пізнав його французьких товаришок,

з якими граф проводив увесь час вільний від спорту, а на-
решті прийшов і до мене.

Не забуду до смерти сеї памятної сцени.

Він увійшов з глибоким поклоном, як жебрак, станув
біля дверей і хвилину міряв мене своїми огнистими очима.
Потім перший промовив:

— Signora, permettez-moi de vous dire un mot.

— Кажі.

— Ви терпите багато. Ви гідні не такого щастя.

— А тобі яке діло? — відрубала я.

— Я, Signora, бідний, un povero Veneziano. У мене
жінка й діти. Гарна жінка. Ах, як я люблю її! Гарні діти
і я готов віддати своє життя, щоби забезпечити їх життя.
А мій заробок мізерний. Я не можу дивитися на їх убо-
жество.

— Що ж мені до того? — сказала я.

— Вам, Signora, нічого до того, лише мені. Що варто
моє життя при моїй бідності? Але ви можете допомогти
мені. Не мені, але моїй родині. Будьте великодушні!

Я дала йому тисячу лірів. Його очі блиснули огнем,
але грошей не брав.

— Мало, Signora!

Я додала ще тисячу.

— Мало, Signora!

Я додала ще три, останні, які я мала.

— Спасибі, Signora, — мовив він, коротко ховаючи
гроші. — Ніхто ніколи не знатиме, відки вони. Я Венеція-
нець і ви нераз іще згадаєте мене. Цілую ваше серце,
Signora!

І поцілувавши крайочок моєї сукні, він пішов.

— І не говорив тобі нічого більше?

— Ані слова.

— По що ж ти дала йому стільки грошей?

— Зі співчуття для його рідні.

— Брепеш, суко! — не міг здержати себе батько, щоби не скрикнути брутально. — Ти добре знала, до чого воно йдеться.

— Знала, чи не знала, кому яке діло до того? Я дала йому щедрю милостиню і не жадала за се нічого.

— Не сказала, але серцем бажала.

— Сердечні бажання Бог судить, а ви не маєте права. Згадайте моє положення!

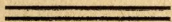
Батько поблід, потім помалу взяв її руку, притулив до своїх уст і сказав лагідно: Твоя правда. Щож було далі?

— Далі нічого не було. Найблизчого вечера була чупова регата на Лідо, гондолі робили тисячні закрути і перегони, публіка плескала і кричала, далі найкраща гондоля, випереджуючи всі інші, погнала на повне море і щезла в густій мряці, що білою стіною стояла на ньому. І вже не вернула. Рано на другий день знайшли гондолю, повернену до гори дном, а графа ані гондолієра ані сліду.

То був мій розвід. Так море дало мені свободу.

— — — — —
По полудні весь час аж до вечера йшло в панським дворі велике угощення цілої грушатицької громади. Графиня й Галя, обі в однакових костюмах, обслуговували му-
жикам.

А вечером у присутности привезеного з міста нотаря уложено між паном і громадою плян викупу сервітутів, за які селяни одержали значний шмат ліса і толоку. Се була одна з багатьох у Галичині корисних, добровільних угод у тій справі. Сусідні пани ніколи не могли дарувати її Суботі.

И. 34.125

Ф. $\frac{I}{B-273}$

1923

